

บทที่ 2

วรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการศึกษาเพื่อรวบรวมภูมิปัญญาไทยในการนำพืชสมุนไพรมาใช้ตามวิถีไทย โดยเน้นที่การนำมาใช้ในประเพณี พิธีกรรม และการใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวัน สำหรับพืชสมุนไพรในเชิงการบำบัดรักษานั้น ในงานวิจัยครั้งนี้ จะเน้นในเชิงการป้องกันและส่งเสริมสุขภาพ โดยใช้วิธีการศึกษาจากเอกสารวิชาการ รายงานการวิจัย ตำราแพทย์แผนไทย ตำราพื้นบ้าน ร่วมกับการสนทนากลุ่มกับบุคคลที่มีภูมิรู้ทางด้านสมุนไพรในภาคต่าง ๆ และบุคคลทั่วไป ซึ่งมีวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องดังนี้

- 2.1 ภูมิปัญญาไทยในการนำสมุนไพรมาใช้
- 2.2 ประเพณีและพิธีกรรมของไทย
- 2.3 แนวคิดเกี่ยวกับการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม
- 2.4 แนวคิดเกี่ยวกับการเรียนรู้ผ่านตัวแบบทางสังคม
- 2.5 ผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2.1 ภูมิปัญญาไทยในการนำสมุนไพรมาใช้

จากบทความเผยแพร่ : กลุ่มสืบทอดวัฒนธรรม กระทรวงวัฒนธรรมระบุว่าวิถีการดูแลสุขภาพของคนไทย ที่สอดคล้องกับวัฒนธรรมประเพณีไทย มีการใช้สมุนไพรทั้งในรูปแบบอาหาร และยาใช้ในการอบการประคบ การนวด การแพทย์แผนไทยมีการวินิจฉัยโรคเป็นแบบความเชื่อแบบไทย มีองค์ความรู้เป็นทฤษฎีโดยพื้นฐานทางพุทธศาสนาผสมกลมกลืนกับความเชื่อทางพิธีกรรม มีการเรียนการสอนและการถ่ายทอดความรู้อย่างกว้างขวางสืบทอดมายาวนาน การสืบทอดวัฒนธรรมประเพณีไทยด้านอาหาร ยังได้แบ่งเป็น อาหารไทยแท้ และอาหารไทยแปลง กล่าวคือ

อาหารไทยแท้ คือ อาหารที่คนไทยทำกันมาแต่โบราณ ส่วนมากเป็นแบบง่าย ๆ เช่น ข้าวแช่ ต้มโคล้ง แกงป่า น้ำพริก และหลน เป็นต้น ส่วนขนมไทยแท้ก็ปรุงมาจากแป้ง น้ำตาล กะทิเป็นส่วนใหญ่ เช่น ขนมเปียกปูน ขนมเปียกอ่อน ตะโก้ ลอดช่อง เป็นต้น และถ้าใส่ไข่ ส่วนมากมักจะเป็นขนมไทย ที่รับมาจากชาติอื่น

อาหารไทยแปลง คือ อาหารไทยที่แต่งแปลงมาจากเครื่องเทศ หรืออาหารไทยที่รับมาจากต่างประเทศ บางชนิดคนไทยคุ้นเคย จนไม่รู้สึกรู้ว่าเป็นของชาติอื่น เช่น แกงกะหรี่ แกงมัสมั่น ที่จริงนั้น

ดัดแปลงมาจากของอินเดีย และแกงจืด ต้มจืดทั้งหลายก็ดัดแปลงมาจากอาหารจีน เป็นต้น ส่วนอาหารหวานหรือขนมหลายอย่าง ได้รับการถ่ายทอดมาจากชาวยุโรปที่เข้ามาในประเทศไทย ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา เช่น ทองหยิบ ทองหยอด ทองโปร่ง ฝอยทอง และ สังขยา เป็นต้น

การสืบทอดวัฒนธรรมประเพณีไทยด้านการใช้สมุนไพรเป็นยา ปัจจุบัน ได้มีการฟื้นฟูการแพทย์แผนไทยกันอย่างกว้างขวาง หลังจากที่การแพทย์แผนไทยถูกปล่อยปละละเลยมานานจนกลายเป็นเพียงการรักษาคนไข้แบบนอกระบบ เพราะพระราชบัญญัติการแพทย์เพื่อควบคุมการประกอบโรคศิลปะ ซึ่งประกาศเมื่อปี พ.ศ. 2466 มีผลโดยตรงทำให้การแพทย์แผนไทยเป็นสิ่งผิดกฎหมาย หมอยาไทยทั้งหมด ทั้งหมอหลวง และหมอเชลยศักดิ์ (หมอพื้นบ้าน) ต่างได้ละทิ้งอาชีพแพทย์แผนไทย ได้กลายเป็นหมอนอกระบบ เรียกว่า การแพทย์แผนโบราณนั้น หมายถึง "...ผู้ประกอบโรคศิลปะ โดยอาศัยความสังเกต ความชำนาญ อันได้บอกเล่าต่อกันมาเป็นที่ตั้ง หรืออาศัยตำราอันมีมาแต่โบราณโดยมิได้ดำเนินไปในทางวิทยาศาสตร์..." การที่พระราชบัญญัติให้คำจำกัดความว่าไม่เป็นวิทยาศาสตร์นี้เอง ทำให้การแพทย์แผนไทย ต้องถูกตราปมมานานขาดการสนใจจากวงการสาธารณสุขไทย ทำให้ต้องดำรงอยู่อย่างโดดเดี่ยว ขาดการสนับสนุน (บทความเผยแพร่ : กลุ่มสืบทอดวัฒนธรรม กระทรวงวัฒนธรรม)

ในปี พ.ศ. 2494 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลปัจจุบัน เสด็จพระราชดำเนินวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) ในครั้งนั้น ได้ทรงปรารภว่าวัดพระเชตุพนฯ เป็นแหล่งรวบรวมตำราแพทย์แผนไทยอยู่แล้ว ทำไมไม่จัดให้มีโรงเรียนสอนการแพทย์แผนไทยในวิชาเวชกรรม ผดุงครรภ์ หัตถเวช และเภสัชกรรม เพื่อเป็นวิทยาทานให้แก่ผู้สนใจต้องการศึกษา ทำให้คณะกรรมการวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม พร้อมด้วยผู้ทรงคุณวุฒิทางการแพทย์แผนไทยที่ยังหลงเหลืออยู่ ได้รับสนองพระราชปรารภและจัดทำหลักสูตรโรงเรียนแพทย์แผนโบราณขึ้นในนาม "โรงเรียนแพทย์แผนโบราณแห่งประเทศไทย"

ปี พ.ศ. 2532 การแพทย์แผนไทยได้เข้าสู่ระบบราชการ โดยกระทรวงสาธารณสุขได้จัดตั้งศูนย์การประสานงานการแพทย์และเภสัชกรรมแผนไทย ขึ้น เป็นองค์กรประสานงานการพัฒนาการแพทย์แผนไทย ต่อมาในปี พ.ศ. 2536 จึงได้จัดตั้งเป็นสถาบันการแพทย์แผนไทยขึ้นอย่างไม่เป็นทางการ เป็นหน่วยงานระดับสูงกว่ากอง สังกัดกรมการแพทย์ กระทรวงสาธารณสุข และได้รับการรับรองฐานะอย่างเป็นทางการในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2543 ต่อมาโดยพระราชบัญญัติคุ้มครอง ส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ซึ่งประกาศในราชกิจจานุเบกษา เล่ม 1182 ก. ลงวันที่ 10 มกราคม พ.ศ. 2544 หน่วยงานใหม่ที่เกิดขึ้น มีชื่อว่า "สถาบันการแพทย์แผนไทย"

การแพทย์แผนไทย หมายถึง "...ปรัชญา องค์ความรู้ และวิถีการปฏิบัติ เพื่อการดูแล สุขภาพและ การบำบัดรักษาโรค ความเจ็บป่วยของประชาชนไทยแบบดั้งเดิม สอดคล้องกับขนบธรรมเนียมวัฒนธรรม แบบไทยและวิถีชีวิตแบบไทย

วิถีการปฏิบัติของการแพทย์แผนไทย ประกอบด้วยการใช้สมุนไพร (ด้วยการต้ม การอบ การ ประคบ การปั้นลูกกลอน เป็นอาทิ) หัตถบำบัดการรักษาระดุกแบบดั้งเดิม การใช้พุทธศาสนา หรือ พิธีกรรมเพื่อดูแลรักษาสุขภาพจิต การคลอด การดูแลสุขภาพแบบไทยเดิมและธรรมชาติบำบัด ซึ่ง ได้จากการ สะสมและถ่ายทอดประสบการณ์อย่างเป็นระบบ โดยการบอกเล่า การสังเกต การบันทึกและการศึกษาผ่าน สถาบันการศึกษาด้านแพทย์แผนไทย..." โดยระบุข้อมูลเกี่ยวกับวิธีการรักษาแบบการแพทย์แผนไทยไว้ ดังนี้

1. การนวดบำบัด เป็นภูมิปัญญาอันล้ำค่าของคนไทยที่มีประวัติและเรื่อง ราวสืบทอดกันมาช้านาน มีบทบาทสำคัญในการรักษาโรคตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน เป็นวัฒนธรรมและวิถีชีวิตของคนไทยที่ดูแล และช่วยเหลือกันเองภายในครอบครัว เช่น สามีนวดให้ภรรยา ภรรยา นวดให้สามี ลูกหลานนวดให้พ่อแม่ หรือปู่ ย่า ตา ยาย การนวดไทย หมายถึง การตรวจ การวินิจฉัยและการบำบัด โรคด้วยการกด คลึง บีบ ทูบ สับ ประคบ หรือวิธีการนวดอื่นใดตามแบบแผนของการประกอบโรคศิลปะ

2. สมุนไพรไทยแผนโบราณ คือ สมุนไพรที่มีอยู่ในประเทศไทยและบางชนิดก็ต้องนำเข้ามาจาก ต่างประเทศ ซึ่งแพทย์และเภสัชกรไทยแผนโบราณนำมาปรุงเป็นอาหาร เครื่องดื่ม ยา หรือเครื่องสำอาง สำหรับป้องกัน รักษาโรค บำรุงสุขภาพ รักษาโรค บำรุงสุขภาพ หรือเสริมสวย ตามทฤษฎี หรือหลักวิชาของ แพทย์และเภสัชกรรมไทยแผนโบราณ

3. การแพทย์พื้นบ้าน เป็นภูมิปัญญาของชาวบ้านที่มีคุณค่าคู่กับคนไทยมาแต่ดั้งเดิม เป็นประสบการณ์ การต่อสู้อันยาวนาน เพื่อการมีชีวิตอยู่รอดและดูแลรักษาตนเองจากคนรุ่นก่อนสู่คนรุ่นหลังอย่างต่อเนื่องต่อ กลายเป็นรากฐานภูมิปัญญาในการดูแลสุขภาพด้วยตนเองอย่างเหมาะสม หมายถึง การ ดูแลสุขภาพตนเอง ในชุมชนแบบดั้งเดิมจนกลายเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตเกี่ยวกับความเชื่อ พิธีกรรม วัฒนธรรม ประเพณี และ ทรัพยากรที่แตกต่างกันไปในแต่ละท้องถิ่น

ดังนั้น ผู้ศึกษาจึงได้สรุปคำจำกัดความหมายของคำที่ใช้ในการวิจัยไว้ดังนี้

“ภูมิปัญญา” หมายถึง องค์ความรู้ ความคิด ความเชื่อ ความสามารถ และทักษะที่สะสมขึ้นมาจากประสบการณ์ชีวิตเพื่อปรับตัวและดำรงชีวิตภายใต้สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ซึ่งเรียนรู้สืบทอดกันมาจากพ่อแม่ ปู่ย่าตายาย หรือผู้มีความรู้ในหมู่บ้านในท้องถิ่นด้านต่าง ๆ ได้แก่ การทำมาหากิน การรักษาโรคด้วยวิธีต่าง ๆ ศิลปวัฒนธรรม เป็นต้น

“สมุนไพร” หมายถึง ผลิตภัณฑ์ธรรมชาติ ได้จากพืช สัตว์ และแร่ธาตุ ที่ใช้เป็นยาหรือผสมกับสารอื่นตามตำรับยาเพื่อบำบัดโรค บำรุงร่างกาย หรือใช้เป็นยาพิษ เช่น กระทือ น้ำผึ้ง รากดิน (ไส้เดือน) เขากวางอ่อน กำมะถัน ขางนอง โล่ตีน (ราชบัณฑิตยสถาน, 2542: 1132) ซึ่งในการวิจัยครั้งนี้จะศึกษาเฉพาะผลิตภัณฑ์ที่ได้จากพืชเท่านั้น

“ภูมิปัญญาไทยในการนำสมุนไพรมาใช้” จึงหมายถึง ความรู้เกี่ยวกับการใช้สมุนไพรหรือพืชผักในการดำเนินชีวิตตามวิถีไทย ที่เรียนรู้สืบทอดกันมาจาก พ่อ แม่ ปู่ ย่า ตายาย หรือ ผู้มีความรู้ในหมู่บ้านในท้องถิ่น

เนื่องจากระบบการแพทย์แผนปัจจุบันเพียงระบบเดียว ไม่สามารถแก้ปัญหาสุขภาพ ได้อย่างครอบคลุม จึงต้องการวิธีการที่หลากหลายในการแก้ปัญหาสุขภาพอนามัย โดยเฉพาะระบบการ แพทย์แผนไทยซึ่งเป็นภูมิปัญญาดั้งเดิมของสังคมไทย ดังนั้น สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ สำนักงานรัฐมนตรี ได้มีการวางแผนพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ การศึกษาและสาธารณสุขในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 7 โดยการส่งเสริมให้มีการดำเนินการพัฒนาภูมิปัญญาด้านการรักษาพยาบาลแบบพื้นบ้าน เช่น แพทย์แผนไทยสมุนไพร และการนวดประสานเข้ากับระบบบริการสาธารณสุขและในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 ได้มีการสนับสนุนการ พัฒนาเภสัชกรรมไทยและการแพทย์แผนไทยอย่างจริงจัง ในปี พ.ศ. 2532 กระทรวงสาธารณสุขโดยมติเห็นชอบของคณะรัฐมนตรีได้จัดตั้ง "ศูนย์ประสานงานการแพทย์และเภสัชกรรมไทย" ขึ้น เป็นองค์กรประสานงานการพัฒนาการแพทย์แผนไทย สังกัดสำนักปลัดกระทรวงสาธารณสุข แต่ด้วยความจำกัดของขนาด และโครงสร้างขององค์กร และความจำกัดทางด้านงบประมาณ ทำให้องค์กร มีอาการรองรับการพัฒนาการแพทย์แผนไทยอย่างเต็มที่

ดังนั้น กระทรวงสาธารณสุขจึงได้จัดตั้ง "สถาบันการแพทย์แผนไทย" เป็นหน่วยงานระดับกอง สังกัดกรมการแพทย์ ตั้งแต่วันที่ 26 มีนาคม 2536 เพื่อเป็นศูนย์กลางการพัฒนา การประสานงาน การสนับสนุน และความร่วมมือด้านการแพทย์แผนไทย ต่อมาเมื่อพระราชบัญญัติคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยได้มีการประกาศใช้ เมื่อวันที่ 29 พฤศจิกายน 2542 ซึ่งในมาตรา 12 ของพระราชบัญญัติดังกล่าว ได้ระบุให้มีสถาบันการแพทย์แผนไทย ในสำนักงานปลัดกระทรวง โดยให้มีอำนาจหน้าที่

ดำเนินการต่างๆ เกี่ยวกับการคุ้มครองและส่งเสริมการศึกษาอบรม การศึกษาวิจัย และพัฒนาภูมิปัญญา การแพทย์แผนไทยและสมุนไพร รับผิดชอบในงานธุรการและงานวิชาการของคณะกรรมการคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย

ประวัติศาสตร์ความเป็นมาในการบริโภคพืชสมุนไพรของคนไทย

การบริโภคพืชสมุนไพรของคนไทย ดำเนินมาเป็นเวลานาน พืชผักพื้นบ้านเก็บกินได้ตามฤดูกาล เพื่อความอยู่รอดและเพื่อรักษาโรคภัยไข้เจ็บ จนเกิดเป็นวัฒนธรรมประเพณีปฏิบัติสืบต่อกันมา คนในสมัยก่อนประวัติศาสตร์มีการกินพืชสมุนไพรเป็นอาหาร จนกระทั่งสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 มีรายชื่อพืชสมุนไพรมากมายที่เป็นพืชผักที่เรากินทุกวันนี้ ได้แก่ อบเชย กระเทียม น้ำผึ้ง พริกขี้หนู พุทรา น้ำตาล การบูร งา เครื่องเทศ เมล็ดพันธุ์ผักกาด มัสตาดดำ ยี่ห่วย จันทน์เทศ ผักชี กระวาน กานพลู ขิง ข้าว ดีปลี ตะไคร้ ลูกไม้ ไซ้ย้อมผ้า ส้ม กายาน มหาหิงคุ์ ลูกตำลึง พริกไทย หนุ่ยกระดังงา บุนนาค ผักทอดยอด เป็นต้น ซึ่งแสดงว่าคนไทยนำพืชเหล่านี้มาประกอบเป็นอาหารมานานแล้วก่อนสมัยอยุธยา (เพ็ญญา ทรัพย์เจริญ, 2547 : 61-62)

สมัยอยุธยา ลาลูแบร์ได้บันทึกไว้ว่า “คนไทยกินข้าวดูเหมือนไม่สู้จะอ่อม” ซึ่งสมัยนั้นเขากินข้าวกล้อง ซึ่งกินได้น้อย และยังบอกอีกว่า “พวกเขามีวิธีถนอมอาหารที่แย่มาก ชอบมีกุ้งเฝ้าอยู่ในจาน (กะปิ) และมีผักเป็นกระเจาด และผักของเขาก็ไม่ได้มาจากไหน หากมาแต่รอบบ้านนั่นเอง กินน้ำพริก และกินปลาเป็นหลัก ซึ่งได้จากแม่น้ำเจ้าพระยา เมื่อหว่านแหหรืออวนลงไปก็จะได้ปลาเป็นอันมาก พวกเราไม่ชอบกินปลา ต้องขอเบ็ด ไก่ จากพระราชาน้อง ๆ” ซึ่งแสดงให้เห็นว่าคนสมัยนั้นกินปลาเป็นหลักและกินผักเป็นพื้นอย่างแท้จริง โดยเฉพาะอย่างยิ่งคนไทยมีวัฒนธรรมการกินน้ำพริก ซึ่งจะแตกต่างกันตามแต่ละภูมิภาค วัฒนธรรมการกินน้ำพริกกับผักพื้นบ้านชนิดต่าง ๆ เหล่านี้สืบทอดมาจนทุกวันนี้ (เพ็ญญา ทรัพย์เจริญ, 2542 : 62)

ในสมัยรัชกาลที่ 2 มีสมุนไพรต่าง ๆ ปรากฏอยู่ในกาพย์เห่เรือชมเครื่องคาวหวาน ตัวอย่างเช่น มัสมัน มีเครื่องเทศ ยี่ห่วย กระเทียม พริก

อย่างไรก็ตาม คนไทยยังคงใช้สมุนไพรในอาหารอยู่ ไม่ว่าจะเป็นวัฒนธรรมการกินน้ำพริกกับผักพื้นบ้าน หรืออาหารพื้นบ้านของแต่ละภาค ซึ่งอาหารเหล่านี้ก็คืออาหารสมุนไพร เป็นยาสมุนไพรไทย จากภูมิปัญญาชาวบ้าน ซึ่งนอกจากจะเป็นอาหารแล้ว ยังใช้สมุนไพรในการป้องกัน ส่งเสริมสุขภาพ และบำบัดรักษาโรคด้วย

สำหรับการแพทย์ดั้งเดิมของสังคมไทยมีการพัฒนาการจากอดีตจนถึงปัจจุบัน นับตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ศิลปินของอาณาจักรขอมได้จารึกไว้ว่า ประมาณ พ.ศ.1725-1729 พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลตามความเชื่อในศาสนาพุทธ โดยสร้างสถานพยาบาลเรียกว่า อโรคยาศาลา ขึ้น 102 แห่งในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย และบริเวณใกล้เคียง และกำหนดผู้ทำหน้าที่รักษาพยาบาลไว้อย่างชัดเจน ได้แก่ หมอ พยาบาล เกษัช ผู้จดสถิติ ผู้ปรุงอาหารและยา รวม 92 คน ทั้งมีพิธีกรรมบวงสรวงพระโกลันษยาครูไวฑูรย์ประภาตามความเชื่อทางศาสนาพุทธลัทธิมหายาน ด้วยการบูชาด้วยยาและอาหารก่อนแจกจ่ายให้แก่ผู้ป่วย ปัจจุบันมีอโรคยาศาลาที่ยังเหลือปราสาทที่สมบูรณ์ที่สุดคือ กู่บ้านเขวา จังหวัดมหาสารคาม

ในสมัยสุโขทัย มีการค้นพบหินบดยา สมัยทวารวดีซึ่งเป็นยุคก่อนสุโขทัย และจากศิลปินของพ่อขุนรามคำแหงได้บันทึกไว้ว่า ทรงสร้างสวนสมุนไพรขนาดใหญ่บนเขาหลวงหรือเขาสรรพยา เพื่อให้ราษฎรได้เก็บสมุนไพรไปใช้รักษาโรคมานเจ็บป่วย ปัจจุบันภูเขาดังกล่าวอยู่ในอำเภอคีรีมาศ จังหวัดสุโขทัย

สมัยรัตนโกสินทร์ มีประสบการณ์การใช้สมุนไพรที่ต่อเนื่อง โดยเฉพาะยุครัตนโกสินทร์ ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริให้รวบรวมตำรายาสมุนไพรในการรักษาเด็กและผู้ใหญ่ วิธีปรุงยา วิธีใช้สมุนไพรอย่างละเอียดและให้จารึกในแผ่นศิลาตามศาลารายของวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) สมุนไพรที่จารึกไว้มีจำนวนมากกว่า 1,000 ชนิด ต่อมาในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงฟื้นฟูรวบรวมและชำระตรวจสอบคัมภีร์แพทย์ โดยมีการจัดพิมพ์ตำราชื่อว่า “ตำราแพทย์ศาสตร์สงเคราะห์ (ฉบับหลวง)” เพื่อใช้ในการศึกษาและบำบัดโรคสำหรับแผนโบราณในระยะเดียวกันกับแพทย์แบบตะวันตกได้เข้าสู่สังคมไทย และได้รับการส่งเสริมจากรัฐมากขึ้น ทำให้ประชาชนนิยมใช้มากขึ้นประสบการณ์การใช้สมุนไพรยังคงมีการเรียนรู้และถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปยังอีกรุ่นหนึ่ง แต่อยู่ในวงแคบ จนปัจจุบันสังคมไทยเริ่มกลับมาสนใจเรื่องสมุนไพรอีกครั้ง

ผักพื้นบ้านและอาหารพื้นบ้านก็นับเป็นภูมิปัญญาไทยที่น่าภาคภูมิใจอีกอย่างหนึ่ง ผักพื้นบ้านนับเป็นอาหารจากป่าธรรมชาติที่สำคัญสำหรับคนไทยทุกภาค ผักพื้นบ้านถูกปรุงแต่งสืบทอดกลายเป็นความหลากหลายของอาหารพื้นบ้าน อาจกล่าวได้ว่าเป็นอาหารไทยที่มีเอกลักษณ์เฉพาะท้องถิ่นและเฉพาะชาติพันธุ์ ชีวิตคนไทยสัมพันธ์กับธรรมชาติอย่างใกล้ชิด และอาศัยป่าธรรมชาติเป็นแหล่งอาหาร และมีแบบแผนการบริโภคที่สัมพันธ์กับฤดูกาลของธรรมชาติ วัฒนธรรมการบริโภคอาหารพื้นบ้านประกอบด้วยองค์ประกอบหลายส่วน เช่น ความเชื่อ คุณค่าเกี่ยวกับอาหาร การเลือกเสาะหา รูปแบบการบริโภคอาหาร บทบาททางสังคมของอาหาร การเปลี่ยนแปลงของวัฒนธรรมการบริโภคอาหารพื้นบ้านจะสะท้อนว่าคนไทยมีความใกล้ชิดผักพื้นบ้านมาก

อาหารพื้นบ้านแต่ละท้องถิ่นเป็นเอกลักษณ์แต่ละวัฒนธรรม และถ่ายทอดจากรุ่นหนึ่งสู่อีกรุ่นหนึ่ง อาหารไทยตำราพื้นบ้านของชาวบ้านมีธรรมชาติรอบตัว เรียบง่าย มีความหลากหลาย ตำรับอาหารพื้นบ้านเป็นการผสมผสานลงตัวของชนิดอาหาร ปริมาณ และชนิดของผักพื้นบ้าน เนื้อสัตว์และเครื่องปรุง และถ่ายทอดว่าอะไรจะไปด้วยกันกับอะไร ทั้งนี้แตกต่างกันตามแต่ละท้องถิ่น เช่น ภาคกลางจะรับประทานน้ำพริกกะปิกับผักเสี้ยนคอง ความพึงพอใจของรสชาติอาหารพื้นบ้านนี้ไม่มีกฎเกณฑ์ตายตัว เป็นวัฒนธรรมที่คุ้นเคยตั้งแต่เด็ก เป็นการสะท้อนประสบการณ์และภูมิปัญญาของแต่ละท้องถิ่น

2.1.1 วัฒนธรรมการกินของคนไทยมีดังนี้

1) การบริโภคผักและน้ำพริก อาหารพื้นบ้านที่เป็นวัฒนธรรมสำคัญอย่างหนึ่งของคนไทย คือ การบริโภคผักและน้ำพริก น้ำพริกคือเครื่องจิ้มรสจัด ปรุงได้หลากหลาย พลิกแพลงและยืดหยุ่นในทุกภาคของไทย ส่วนประกอบพื้นฐานของน้ำพริกคือ กะปิ กระเทียม พริกสด น้ำปลา น้ำมะนาว และมีเนื้อสัตว์บ้างสำหรับน้ำพริกบางชนิด เช่น น้ำพริกอ่อง เป็นต้น น้ำพริกส่วนมากรับประทานกับผักพื้นบ้านนานาชนิด รสชาติของอาหารแตกต่างกันตามภาค เช่น ภาคใต้ รสชาติอาหารจะรสจัด เผ็ดร้อน มีกลิ่นฉุนของเครื่องเทศ ซึ่งเหมาะกับสภาพภูมิอากาศที่ร้อนชื้น ทำให้เป็นหวัดได้ง่าย จึงต้องรับประทานอาหารที่ทำให้ร่างกายอบอุ่น

อาหารทุกภาคของไทยส่วนมากมีน้ำพริก เช่น ภาคเหนือมีน้ำพริกอ่อง น้ำพริกหนุ่ม ภาคกลางมีน้ำพริกมะขามสด น้ำพริกกะปิ ภาคอีสานมีน้ำพริกปลาร้า ภาคใต้มีน้ำพริกกระกำ น้ำพริกไตปลา เป็นต้น

2) แกงผักรวมต่าง ๆ เช่น ภาคเหนือและมีแกงแค ในแกงแคจะมีสมุนไพรต่าง ๆ เช่น ข่า หอมใหญ่ มะแข่น ใบพริก ผักชะอม ใบมะระจิ้งก ชะพลู ผักเผ็ด ภาคกลางจะมีแกงส้มหลายอย่าง เช่น แกงส้มผักรวม แกงส้มผักบุ้ง ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น แกงอ่อม เป็นต้น

3) ยำ คนไทยนิยมกินยำ ยำแต่ละภาคจะไม่เหมือนกัน การที่เอาผักหลาย ๆ อย่างมาจิ้มกินกับน้ำพริกหากเบื่อ ก็มีกลยุทธ์อีกแบบหนึ่ง โดยนำผักหลาย ๆ อย่างมาผสมกันและใส่รสชาติเปรี้ยว เผ็ด เค็ม และรสชาติอื่น ๆ อาจใช้น้ำปลาหรือกุ้งก็ได้

4) ลาบ เนื้อสัตว์ทุกชนิด สามารถนำมาทำเป็นลาบได้ ลาบที่นิยม เช่น ลาบปลา ลาบหมู ลาบเนื้อ ลาบปลาคู ๗๗ ลาบทุกชนิดจะต้องมีผักเข้ามาควบคู่กัน เช่น ตะไคร้ หอม ใบโหระพา

5) การปรับธาตุ เป็นเรื่องที่น่าสนใจอีกอย่างหนึ่ง การแพทย์แผนไทยมีทฤษฎีการปรับธาตุ 4 ดิน น้ำ ลม ไฟ สมุนไพรที่ใช้ในยาเบญจกูล หรือยาปรับธาตุ 4 เช่น ชะพลู ชะค้ำน เหง้าจิงแห้ง ดิปลี เจตมูลเพลิงแดงกลายเป็นส่วนประกอบของอาหาร แสดงว่าคนไทยรู้จักที่จะเอาความรู้ที่จะรักษาโรคไปประกอบอาหารหรือใช้ยามาเป็นอาหารว่าง เช่น เมียงคำ จะมีชะพลู จิง มะนาว อยู่ด้วย ชะพลูมีรสเผ็ดร้อน ช่วยในการปรับธาตุน้ำจิงรสเผ็ดใช้ในการปรับธาตุลม มะนาวรสเปรี้ยวช่วยในการปรับธาตุน้ำ เปลือกมะนาว รสขมช่วยในการปรับธาตุไฟ นี้คือรูปแบบการกินอาหารว่างที่มีความคิดพื้นฐานมาจากการปรับธาตุ ซึ่งก็คือการบำรุงสุขภาพนั่นเอง (เพ็ญนภา ทรัพย์เจริญ, 2542 : 90-91)

6) อาหารพื้นบ้าน เป็นภูมิปัญญาในการรับประทานที่สืบทอดกันมาทุกภูมิภาค แต่ละแห่งก็จะแตกต่างกันไปตามสภาพของภูมิประเทศ ภูมิอากาศ พืชผักผลไม้ของแต่ละภาค

อาหารพื้นบ้านภาคกลาง มักมีรสเปรี้ยว รสหวาน รสเค็ม และรสเผ็ด อาหารหลักของภาคกลางคือ ข้าว พืชผักที่บริโภคกับน้ำพริกหลายรูปแบบ นอกจากน้ำพริกแล้วยังมีแกงและยำ เช่น แกงส้มดอกโสน แกงส้มดอกแค แกงเลียง ยำดอกขจร ยำเกสรดอกชมพู กับข้าวจะมีหลากหลาย ทั้งแกงใส่กะทิและแกงไม่ใส่กะทิ

อาหารพื้นบ้านภาคเหนือ มีรสอ่อนหรือมีรสเผ็ดบ้าง รสเค็ม รสเปรี้ยว แต่ไม่หวานจัด มีอาหารหลักคือ ข้าวเหนียวและขนมจีน (น้ำเงี้ยว) โดยมีวิธีรับประทานคือ ข้าวเหนียวร้อน ๆ ก้อนเล็ก ๆ คลึงที่ปลายนิ้ว การคลึงข้าวเหนียวเบา ๆ ทำให้ข้าวเหนียวนุ่ม จิ้มกับน้ำพริก และตามด้วยผัก เป็นการรับประทานแบบค่อยเป็นค่อยไป ไม่ทำให้ผู้บริโภคอึดอัดหรือปวดท้อง อาหารที่นิยมรับประทาน เช่น แกงแค แกงฮังเล แกงโสะ

อาหารพื้นบ้านภาคอีสาน จะมีรสเผ็ด รสเค็ม รสเปรี้ยว ชาวอีสานจะรับประทานข้าวเหนียวกับอาหารพื้นบ้านที่มีรสจัดและน้ำน้อย อาหารพื้นบ้านภาคอีสาน เช่น ซุบมะเขือ ซุบหน่อไม้ ส้มตำ ลาบ ก้อย เป็นต้น

เป็นที่น่าสังเกตว่าอาหารบางชนิดของภาคอีสานกลายเป็นอาหารพื้นบ้านไทยโดยรวม เนื่องจากหาซื้อได้ทั่วไป ราคาไม่แพง รสอร่อย อาหารที่ว่านี้คือ ส้มตำ ลาบ น้ำตก ซุบหน่อไม้ การรับประทานอาหารภาคอีสานจะมีผักพื้นบ้านควบคู่เสมอ

อาหารพื้นบ้านภาคใต้ จะมีรสเผ็ด รสเค็ม รสเปรี้ยว ภาคใต้เป็นภาคที่มีอากาศชุ่มชื้น ฝนตกตลอดปี อยู่ใกล้ทะเล จึงรับประทานปลาและอาหารทะเล พืชพรรณผักของภาคใต้มีมากมายหลากหลายชนิด และคนใต้อีกนำผักพื้นบ้านมารับประทานกับอาหารหลัก ซึ่งมีรสร้อน เผ็ด กลิ่นฉุนของเครื่องเทศได้อย่างเหมาะสม มีผลดีต่อสุขภาพมาก เนื่องจากฝนตกชุกตลอดปี อากาศร้อนชื้น ทำให้เป็นหวัดได้ง่าย การรับประทานอาหารเผ็ดร้อนจะทำให้ร่างกายอบอุ่น ป้องกันความเจ็บป่วยได้ดี อาหารหลักของชาวใต้เหมือนภาคกลางคือข้าวเจ้า ซึ่งรับประทานกับแกงเหลือง แกงไตปลา และน้ำพริก โดยมีผักแก้มเต็มจานใหญ่ ตั้งเคียงข้างน้ำพริก และแกงส่วนใหญ่จะไม่ใส่กะทิ (ปพนัฒิ จูติวัฒนา, 2542 : 49-51)

วัฒนธรรมการบริโภคน้ำพริกกับผักพื้นบ้าน และอาหารพื้นบ้านของแต่ละภาคเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตนของแต่ละท้องถิ่น ซึ่งมีพืชสมุนไพรชนิดต่าง ๆ เป็นเครื่องปรุงหรือเครื่องแกง หรือเครื่องเคียงสำหรับอาหารแต่ละชนิด เช่น กระเทียม ขิง พริกสด ข่า ตะไคร้ เป็นต้น

2.1.2 การใช้ประโยชน์ของสมุนไพรในชีวิตประจำวัน

เราสามารถำใช้ประโยชน์ของสมุนไพรในด้านประโยชน์ใช้สอยในชีวิตประจำวัน ดังนี้

1) พืชที่ใช้ห่อ รัด มัด ร้อย เครื่องจักรสานและที่มุงหลังคา

หลายคนคงรู้จักใบตองกล้วยที่นำมาใช้ประโยชน์สารพัด ไม่ว่าจะเป็นการห่อขนม การทำบายศรีสู่ขวัญในท้องถิ่นชนบท หรือภาคเหนือนิยมนำใบตองกล้วยมาทับด้วยความร้อนจนแห้ง นำมาผนบหรือสูบหรือทางได้นำใบจากมาผนเป็นบหรือสูบเช่นกัน นอกจากนี้ยังมีใบไม้อื่น ๆ เช่น ใบพลวง ใบเหียง นำมาห่อพืชผล และนำมาสานเป็นแผ่นใช้มุงหลังคาได้ หรือการมัดร้อยที่ใช้ไม้ไผ่ เช่น มัดผัก มัดต้นข้าว มัดต้นหอม กระเทียม นอกจากนี้ยังใช้สานตะกร้า กระบุง ภาชนะต่าง ๆ จนกลายเป็นอาชีพอย่างเป็นลำเป็นสัน ซึ่งบางครั้งแทนที่จะใช้เป็นภาชนะใส่ของ กลับนำไปทำเป็นเครื่องประดับบ้านอีกด้วย

2) พืชที่ใช้สระและบำรุงเส้นผม

ในสมัยที่ยังไม่มีแชมพูสระผม ในหมู่บ้านต่าง ๆ ได้นำพืชผักมาใช้ในการทำความสะอาดเส้นผมได้แก่ มะกรูดย่างไฟ ผักส้มป่อยย่างไฟ มะขาม ลูกมะเฟือง ใบหมี ใบรางจืด นำทั้งหมดมาต้มรวมกันจะเป็นน้ำยาสระผมที่มีคุณค่า คุณสมบัติของพืชเหล่านี้ ได้แก่ มะกรูด มีกลิ่นหอม ขจัดรังแค ไม่คันศีรษะ ผมลื่นเป็นมัน ส้มป่อย มีกลิ่นหอมเย็น มะขาม ช่วยชำระล้างเหงื่อไคลให้สะอาดหมดจด มะเฟือง ทำให้ผมดำเป็นมัน เส้นผมไม่กรอบแดง รางจืดทำให้ผมลื่นเป็นมัน ไม่ร่วง ใบหมี ทำให้เกิดฟอง เมื่อกลื่น และมีกลิ่นหอม

3) พืชผักที่ใช้ฆ่าแมลง กำจัดศัตรูพืช

จากปัญหาสารเคมีแพร่ระบาด จนทำลายพืชผักตามแหล่งธรรมชาติไปจำนวนไม่น้อยนั้น จึงมีการเสนอให้นำพืชผักมาใช้กำจัดแมลง พืชผักที่นำมาใช้อย่างแพร่หลาย ได้แก่ สะเดา ข่า และตะไคร้หอม โดยมีตัวอย่างวิธีทำคือ นำสมุนไพรแต่ละอย่าง ๆ ละ 1 กิโลกรัม หั่น ตำ ผสมน้ำ 1 ปีบ ถ้าต้องการขับไล่ผสมผงซักฟอก 1 ช้อน นำไปฉีด กรณีไม่มีข่า ตะไคร้ สามารถใช้สะเดาเพียงอย่างเดียวก็ได้ โดยเพิ่มปริมาณสะเดาใช้ใบ เมล็ด และเปลือก

4) สมุนไพรที่ใช้เป็นเครื่องสำอาง

คนไทยมีการใช้สมุนไพรเพื่อเพิ่มความงามให้แก่ผิวพรรณร่างกายมานานแล้ว ซึ่งเรามักเรียกว่าเครื่องสำอางสมุนไพร จะเห็นได้ว่า ไม่มีการกำหนดนิยามของคำว่า “เครื่องสำอางสมุนไพร” ไว้เป็นการเฉพาะ แต่ความหมายที่เป็นที่เข้าใจและรู้หรือรับทราบโดยทั่วไป หมายถึง เครื่องสำอางที่มีส่วนผสมของสมุนไพร ครอบคลุมถึงรูปแบบต่าง ๆ เริ่มตั้งแต่ผลิตภัณฑ์ที่ประกอบด้วยสมุนไพรทั้งหมด เช่น ผงซักหน้า ขัดผิว หรือกึ่งสมุนไพร เช่น แชมพูผสมมะกรูดหรือว่านหางจระเข้ หรือมีส่วนผสมของสารสกัดจากสมุนไพรเป็นส่วนผสมอยู่ เช่น โลชั่นบางชนิดที่มีส่วนผสมของสารสกัดจากขมิ้น

5) พืชผักที่ใช้ทำสัผสมอาหารและย้อมผ้า

เสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่มของคนสมัยก่อนเกิดจากการทอโดยฝีมือชาวบ้านเอง โดยนำฝ้ายมาผ่านกรรมวิธีต่าง ๆ จนได้ออกมาเป็นเส้นด้าย หรือผ้าที่นำมาทอเป็นผืน เส้นฝ้ายนี้ถูกนำมาคลุกเคล้ากับพืชผักหลายชนิด เพื่อให้ได้สีต่างกันต่าง ๆ แต่เดิมชาวบ้านจะคุ้นกับสีน้ำเงินจากครามหรือส้ม สีจากเปลือกมะพร้าว หรือสีเหลืองจากขมิ้น จนกระทั่งปัจจุบันที่ใช้สีเคมีมาตีตลาดจนสีธรรมชาติหายไป ปัจจุบันองค์กรเอกชนหลายแห่งได้ส่งเสริมชาวบ้านหันกลับมาฟื้นฟูภูมิปัญญาส่วนนี้ ซึ่งจะส่งเสริมควบคู่กับการทอผ้า นำรายได้มาสู่ครอบครัว โดยเน้นกลุ่มสตรีตามชนบท สีธรรมชาตินี้ยังใช้เป็นสัผสมอาหาร เครื่องดื่มอีกด้วย

นอกจากนี้ ยังใช้พืชผักต่าง ๆ มาเป็นอาหารสัตว์เลี้ยงนอกเหนือจากเป็นอาหารแก่มนุษย์แล้ว โดยเฉพาะในชนบท ผักที่นำมาใช้ประโยชน์ ได้แก่ ผักแพว ผักโขม บุก มะละกอ หยอดกล้วย (กระทรวงสาธารณสุข, 2540 : 18-20)

2.1.3 ประเพณี พิธีกรรม และความเชื่อในการใช้สมุนไพร

พืชผักสมุนไพรจากธรรมชาติช่วยหล่อเลี้ยง รักษาชีวิตและสุขภาพของมนุษยชาติมาช้านาน ซึ่งการใช้สมุนไพรในยุคดั้งเดิมมิได้มุ่งหวังเพียงผลทางสุขภาพกาย หรือเป็นเครื่องหมายหรือสัญลักษณ์ในกระบวนการรักษาทางจิตใจเท่านั้น แต่ยังใช้พืชผักสมุนไพรต่าง ๆ ในประเพณี พิธีกรรมต่าง ๆ (เพ็ญภาทรพย์เจริญ, 2537 : 10) ดังเช่น

1) ความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องพืชผัก ข้อห้ามและข้อแนะนำในการบริโภค กล่าวคือ พืชผักบางชนิดถูกห้ามบริโภคในกลุ่มคนบางกลุ่ม ในขณะที่เดียวกันกลับถูกแนะนำให้บริโภคพืชผักอีกชนิดหนึ่ง โดยเชื่อว่า พืชผักบางอย่างรับประทานเข้าไปแล้วจะเกิดโทษ ในขณะที่พืชผักบางอย่างรับประทานเข้าไปจะเกิดผลดี ข้อห้าม ข้อเสนอแนะเหล่านี้มักจะนำไปใช้กับกลุ่มบุคคลที่มีลักษณะพิเศษ เช่น หญิงตั้งครรภ์ห้ามรับประทานบอน จะทำให้สายรกเปื่อย ห้ามรับประทานผักแว่น จะทำให้รกพันคอเด็ก ปวดท้องนาน ห้ามรับประทานกล้วย จะทำให้รกติด ฯลฯ ข้อห้ามเหล่านี้มักอ้างว่าจะมีผลกระทบต่อเด็กในครรภ์ทั้งสิ้น หรือหญิงหลังคลอด ห้ามรับประทานผักเย็น เช่น แตงทุกชนิด ผักที่แนะนำให้รับประทาน ได้แก่ ปลีกล้วย ตำลึง ขนุนอ่อน เพราะจะให้น้ำนมมาก หรือผู้มีคาถาอาคม ห้ามรับประทานผักบางชนิด เพราะจะทำให้คาถาอาคมเสื่อมลง เช่น มะขามป้อม น้ำเต้า เป็นต้น ขณะเดียวกันจะใช้สัมป่อยในพิธีกรรมต่าง ๆ เช่น การล้างเสนียดจัญไร

2) ประเพณี พิธีกรรมในท้องถิ่น ประเพณีหลายอย่างนำพืชผักมาเกี่ยวข้อง ได้แก่ ประเพณีสงกรานต์ นิยมนำสัมป่อยมาใส่ในน้ำเพื่อสงน้ำพระพุทธรูป และใช้รดน้ำดำหัวผู้ใหญ่เพื่อขอพรและขอขมา

ลาโทษ อีกทั้งเชื่อว่า สัมป่อยจะช่วยปลดปล่อยสิ่งชั่วร้ายทั้งหลายให้ออกไป นอกจากนี้ยังใช้ขมิ้นซึ่งเชื่อว่าเป็นตัวแทนของพระพุทธเจ้า สัมป่อยใช้ในงานพิธีศพทางภาคเหนือ ด้วยเชื่อว่าจะช่วยขจัดความทุกข์โศกออกไป ในพิธีงานศพ พืชผักหลายชนิดที่มีลักษณะเป็นเส้นสายยาวใยจะถูกห้ำมาทำเป็นอาหาร เพราะลักษณะใยยาวจะโยงโยงทำให้เกิดการล้มตายต่อกันไป เช่น ยอดผักทอง ตำลึง เป็นต้น

3) **พิธีกรรมการสืบทอด** เป็นพิธีกรรมที่ทำสำหรับคนแก่ คนเจ็บป่วย เพื่อให้หายและมีอายุยืนยาวต่อไป จะใช้หน่อกล้วย หน่ออ้อย เพราะเป็นพืชที่ปลูกแล้วขึ้นเร็ว ดิดเร็ว อันทำให้หายจากการเจ็บป่วย หรือใช้ตะไคร้และใบคา นำมาพันเป็นเชือก เรียกว่า คาเขียว นำไปพันรอบต้นโพธิ์ (ทางเหนือเรียกต้นสะหรี) เชื่อว่าจะทำให้คงอยู่ (คาอยู่)

4) **การสะเดาะเคราะห์** เป็นพิธีที่ทำพร้อมกับการสืบทอด หรือแยกทำ มักทำกับคนป่วยเพื่อขจัดปัดเป่าความเจ็บป่วยให้หมดไป ในพิธีจะมีการทำสะดวง (นำกากกล้วยมาทำเป็นกรอบสี่เหลี่ยมใช้ไม้ไผ่แหลมยาวสอดสลัดทำให้เป็นตาราง นูด้วยใบตอง บรรจุอาหารคาวหวาน ปั้นตัวสัตว์ต่าง ๆ ซึ่งถือเป็นการอุทิศส่วนกุศลให้กับสิ่งที่มีารบกวนผู้ป่วย) ทั้งนี้จะนำไปไม้มาใส่ด้วยคือยอดสัมป่อย ยอดมะขาม ซึ่งยอดมะขามก่อให้เกิดความเกรงขาม ขามกลัว และยอดสัมป่อยคือการปลดปล่อย

ความเชื่อต่าง ๆ เหล่านี้มีการปฏิบัติสืบทอดกันมานาน และถ่ายทอดไปสู่ลูกหลาน จากรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง กลายเป็นความเชื่อสืบทอดกันมา (กระทรวงสาธารณสุข, 2540 : 21-23)

5) **การส่งเสริมสุขภาพหญิงหลังคลอด** (สถาบันการแพทย์แผนไทย, 2540 : 50-64) มีหลายวิธีแต่ละวิธีเกี่ยวข้องกับพืชสมุนไพรทั้งสิ้น ได้แก่

- **การอยู่ไฟ** เป็นประเพณีดั้งเดิมโดยจะมีการเตรียมอยู่ไฟ เช่น การนำไม้ไผ่มาล้อมบ้าน เพื่อป้องกันผีกระสือ ใช้ใบหนาดหรือไพลเพื่อป้องกันผีร้าย ผีป่า และผีบ้านต่าง ๆ

เมื่อพ้นระยะหลังคลอดก็จะมีการอาบน้ำต้มสมุนไพร ทาตัวด้วยขมิ้น ป้องกันการอักเสบและบำรุงผิวพรรณไปในตัว ในการอยู่ไฟหลังคลอด มีการเตรียมแคร์ เตรียมพื้นสำหรับการอยู่ไฟ โดยเชื่อว่าความร้อนจะช่วยกระตุ้นให้มดลูกเข้าอู่เร็วขึ้น สร้างความอบอุ่นช่วยให้สุขภาพมารดาแข็งแรง ช่วยให้แผลฝีเย็บแห้งเร็วขึ้น และเป็นการฆ่าเชื้อด้วยความร้อนไปด้วย การนอนนิยมใช้กระดานแผ่นเดียว ตะแคงเข้าหาไฟให้ท้องยุบเร็ว ๆ ความเชื่อเช่นนี้ และประเพณีนี้ยังคงมีอยู่ในชนบทหลาย ๆ ที่

อาหารสำหรับมารดาหลังคลอด เช่น ข้าวซ้อมมือ แกงเลียง ตำลั่ว หัวปลี เป็นต้น เชื่อว่าช่วยให้มีน้ำนมดี งดอาหารแสลง เช่น ของสด ของคาว ป้องกันไม่ให้สารพิษถ่ายทอดสู่บุตร

- **การประคบสมุนไพร** คือเอาสมุนไพรหลาย ๆ อย่างมาห่อรวมกัน ส่วนใหญ่จะเป็นยาสมุนไพรที่มีน้ำมันหอมระเหย เมื่อถูกความร้อนจะระเหยออก เช่น ไพร ขมิ้นชัน ขมิ้นอ้อย เถาเอ็นอ่อน

ตะไคร้ มะกรูด การบูร สมุนไพรเหล่านี้รักษาอาการเคล็ดขัดยอก บางชนิดช่วยลดความร้อน เช่น ข้าวเหนียว หุงกับเกลือ เป็นต้น หลังคลอดคนสมัยโบราณและปัจจุบันในบางที่ก็ยังนิยมประคบสมุนไพรอยู่ โดยประคบที่ท้อง ท้องน้อย ตามตัวให้เลือดลมเดินสะดวกหลังจากท้องมานาน

- การนึ่งถ่าน หมายถึง การให้หญิงหลังคลอดนั่งบนเตาถ่านที่โรยสมุนไพรอบเป็นวง เพื่อรมควันที่แปลบริเวณช่องคลอด เพื่อขับน้ำคาวปลาให้ออกมาให้หมด ช่วยให้มีดลูกเข้าอู่เร็วขึ้น ช่วยให้แผลแห้งเป็นการฆ่าเชื้อด้วยความร้อนและทำให้ช่องคลอดกระชับ ด้วยสมุนไพรนี้นำมาบดเป็นผงรวมกันได้แก่ ใบหนาด ผิวมะกรูด ว่านน้ำ กำยาน และใบคนที่สอ

- การอบสมุนไพร หมายถึง การนำสมุนไพรสดหรือแห้งหลาย ๆ ชนิดมาต้มรวมกัน แล้วเอาน้ำที่ต้มขึ้นมาอบหญิงหลังคลอดหรือผู้ป่วย เพื่อให้จิตใจผ่อนคลายความตึงเครียด สดชื่น และยังสามารถบำบัดโรคบางอย่างได้ด้วย เช่น โรคผิวหนัง อาหารปวดเมื่อยกล้ามเนื้อ หัวใจ คัดจมูก เสริมสุขภาพมารดาหลังการอยู่ไฟ ด้วยสมุนไพรที่ใช้ ได้แก่ เหง้าไพล ว่านนางคำ ว่านชั๊กมุดลูก ใบมะกรูดเอาก้านออก และการบูร

- การเข้ากระโจม หมายถึง การนำสมุนไพรสดหรือแห้งหลาย ๆ ชนิดมาต้มในกระโจม เอาไอน้ำอบ ซึ่งเป็นวิธีโบราณของหญิงหลังคลอดหรือผู้ป่วย คือ หลังจากที่มารดาหลังคลอดทรมาณอยู่ไฟบนกระดานแผ่นเดียวมาหลายวันจนครบกำหนดที่ต้องชำระร่างกาย เอาหม้อที่หมักหมมอยู่ออกให้สะอาด แทนที่จะอาบน้ำเย็น คนโบราณก็ให้อบและอาบน้ำร้อนที่มีสมุนไพรรวมกันจัดไว้ในกระโจม เครื่องสมุนไพรในกระโจม ได้แก่ ใบมะกรูด ใบมะนาว ใบส้มป่อย ใบข่า ใบตะไคร้ ใบมะขาม ใบหนาด ใบพลับพลึง ผักบั้งแดง ใบส้มเลี้ยว และการบูร สิ่งละ 1 ส่วน ปัจจุบันการอบไอน้ำด้วยสมุนไพรกำลังกลับมาเป็นที่นิยมอย่างแพร่หลายทั้งในหมู่คนไทยและชาวต่างประเทศ

- การทับหม้อเกลือ หมายถึง การเอาเกลือตัวผู้หรือเกลือสมุทรใส่หม้อตั้งไฟให้ร้อน แล้วมาวางบนสมุนไพรที่เตรียมไว้ ห่อผ้าแล้วนำมาประคบที่ส่วนต่าง ๆ ของหญิงหลังคลอด ประโยชน์ในการทำเพื่อทำให้มีดลูกเข้าอู่ได้สนิทมากขึ้น ลดไขมันหน้าท้อง หน้าท้องยุบเร็ว แก้อาการปวดเมื่อย เคล็ดขัดยอก การทับหม้อเกลือนี้ให้ทำติดต่อกัน 3-5 วัน ทำครั้งละไม่เกิน 2 ชั่วโมง และควรทำตอนเช้า สำหรับการคลอดที่ต้องใช้การผ่าตัด หรือทำหมัน ห้ามทับหม้อเกลือ ถ้าจะทำต้องหลังผ่าตัดไปแล้ว 1 เดือน

พืชสมุนไพรจากธรรมชาติ นอกจากจะช่วยหล่อเลี้ยง รักษาชีวิต และสุขภาพของมนุษย์มาเป็นเวลานานอย่างสืบทอดและต่อเนื่อง ยังใช้เป็นสัญลักษณ์ในกระบวนการรักษาทางจิตใจ การประกอบพิธีกรรม ศาสนา และไสยศาสตร์ รวมทั้งการสวดมนต์ในหลายประเทศทั่วโลก

2.2 ประเพณีและพิธีกรรมของไทย

ประเพณีและพิธีกรรมเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรม สะท้อนให้เห็นวิถีการดำเนินชีวิต อารมณ์ความรู้สึกนึกคิด ตลอดจนความรู้และการปรับตัวของคนในสังคมหนึ่ง ๆ ประเพณีและพิธีกรรมเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวคนในสังคมให้อยู่ร่วมกันได้อย่างมั่นคง มีชีวิตที่สุขสบาย ไม่ขัดแย้งหรือแตกแยกกันจนขาดเอกภาพ ประเพณี พิธีกรรมไทยก็เช่นกัน มีแบบแผนการประพฤติปฏิบัติและการกระทำที่สืบต่อจนมีลักษณะเฉพาะของวิถีชีวิตและสังคมไทย (ประมวลสาระชุดวิชาไทยคดีศึกษา สาขาศิลปศาสตร์ หน่วยที่ 8-15, 2546 : 7-35)

2.2.1 ความหมายของประเพณีและพิธีกรรม

โดยทั่วไปคำ “ประเพณี พิธีกรรม” จะใช้ควบคู่กัน เพราะมีความสัมพันธ์ที่เกี่ยวกับการกระทำและการประพฤติปฏิบัติ ถ้าแยกคำเป็น 2 คำ จะมีความหมายดังนี้

ประเพณี คือสิ่งที่นิยมถือประพฤติปฏิบัติสืบต่อกันมาจนเป็นแบบแผน หรือตามแบบอย่างที่ได้กำหนดขึ้น เช่น ประเพณีเกี่ยวกับพุทธศาสนา จะมีแบบแผนการปฏิบัติของชาวพุทธเป็นแบบเดียวกันและกระทำสืบต่อกันมา เช่น ประเพณีการทำบุญ ตักบาตร การสวดมนต์ ฯลฯ

พิธีกรรม คือวิธีการที่กระทำเพื่อให้เกิดผลสัมฤทธิ์ หรือมีผลสำเร็จตามความต้องการ เป็นการกระทำของบุคคล เมื่อเป็นที่ยอมรับในสังคมก็จะกำหนดเป็นแบบแผนการกระทำของส่วนร่วม กลายเป็นประเพณีของสังคมซึ่งสมาชิกในสังคมรับมาปฏิบัติร่วมกัน

จึงกล่าวได้ว่า ประเพณีและพิธีกรรมเป็นรูปแบบการประพฤติปฏิบัติหรือการกระทำของบุคคลหรือส่วนร่วม มีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิต ความรู้สึกนึกคิดและความเชื่อของคนไทย ซึ่งสะสมเป็นความรู้ และประพฤติปฏิบัติ มีการถ่ายทอดสืบต่อมาเป็นมรดกของสังคมไทยแก่คนรุ่นต่อ ๆ มา

2.2.2 ลักษณะของประเพณีและพิธีกรรม

ประเพณีและพิธีกรรมมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกับชีวิต พิธีกรรมเป็นองค์ประกอบหนึ่งในสี่ของประเพณี ซึ่งประกอบด้วย แนวคิด พิธีกรรม สมาชิก และการเฉลิมฉลอง

1) **แนวคิด** คือหลักการหรือความเชื่อที่แสดงออกปรากฏเป็นประเพณี เป็นแบบแผนการประพฤติปฏิบัติที่สมาชิกในสังคมจะกระทำตามเพื่อให้ชีวิตและสังคมส่วนรวมมีความสุขสงบ มีชีวิตที่ดีและมั่นคง

2) **พิธีกรรม** คือ วิธีการกระทำ มีขั้นตอน รูปแบบ กรรมวิธีที่กำหนดไว้ มีบุคคลที่ได้รับการยอมรับหรือเชื่อว่าเป็นผู้มีความสามารถเป็นแกนกลาง เรียกว่า เจ้าพิธี ทำหน้าที่เป็นตัวกลางหรือเป็นตัวแทนผู้เข้าร่วมพิธี

3) **สมาชิก** คือผู้เข้าร่วมอยู่ในประเพณี ตั้งแต่ 2 คนขึ้นไปจนถึงหมื่นคนแสนคน อาจเป็นบุคคลซึ่งมีความสัมพันธ์สนิทสนมหรือเป็นคนแปลกหน้ากันก็ได้

4) **การเฉลิมฉลอง** คือการจัดกิจกรรมหรือการละเล่นที่สนุกสนานรื่นเริง หรือการแสดงความคิดเห็น ความเบิกบานใจ เช่น การร้องรำทำเพลง การแสดงมหรสพต่าง ๆ การจุดดอกไม้ไฟ การกินเลี้ยง เป็นต้น

ประเพณีส่วนใหญ่จะมีองค์ประกอบทั้ง 4 ประการ อาจจะเน้นองค์ประกอบใดเป็นสำคัญ หรือลดทอนองค์ประกอบบางประการก็ได้ ขึ้นอยู่กับความคิด ค่านิยม ความสนใจและความเชื่อของบุคคลหรือคนที่อยู่ร่วมกันในสังคม เช่น ประเพณีเกี่ยวกับงานนักขัตฤกษ์ขึ้นปีใหม่ ในสมัยสุโขทัยและอยุธยา มี **พิธีตรียม์ปวาย** ซึ่งรับอิทธิพลจากศาสนาพราหมณ์ มี **พิธีโล้ชิงช้า** เพื่อต้อนรับพระอิศวรที่เสด็จมาเยือนโลกมนุษย์ปีละครั้ง ปัจจุบันไม่มีประเพณีทำนองนี้แล้ว

สำหรับการทำพิธีกรรม เป็นพิธีการที่จัดขึ้นโดยมุ่งหวังให้เกิดผลสำเร็จ การทำพิธีกรรมจึงตอบสนองจิตใจ ทำให้มีขวัญกำลังใจดี และมีจิตใจที่สบายมั่นคง โดยเชื่อว่าจิตใจ มีอิทธิพล และมีความสัมพันธ์กับร่างกาย พิธีกรรมยังสะท้อนแนวคิดที่แสดงออกด้วยสัญลักษณ์ ประกอบด้วยอุปกรณ์ ซึ่งเป็นวัสดุต่าง ๆ ที่ใช้ในพิธีกรรม กิริยาท่าทางของเจ้าพิธีหรือผู้ร่วมพิธี และ ถ้อยคำภาษาที่ใช้พิธีกรรม เช่น การอธิษฐาน การร่ายคาถาเวทย์มนต์ การสวด เป็นต้น สำหรับการวิจัยครั้งนี้เน้นอุปกรณ์วัสดุที่ใช้ในลักษณะของพืชสมุนไพรที่นำมาใช้ประกอบพิธีกรรมตามประเพณี

พิธีกรรม มีการแบ่งประเภทตามแนวคิดในการกระทำ เช่น พิธีกรรมตามปฏิทิน หรือพิธีกรรมในเทศกาลต่าง ๆ ซึ่งเกิดขึ้นและหมุนเวียนกันเป็นประจำ เป็นเหตุการณ์ที่มีความสำคัญต่อบุคคลหรือหมู่คณะ พิธีกรรมเกี่ยวกับชีวิต เป็นพิธีกรรมที่กระทำในช่วงที่ชีวิตเปลี่ยนแปลงสถานภาพ พิธีกรรมรักษาโรค เป็นพิธีที่มีแนวคิดเพื่อแก้ไขความเจ็บป่วยด้วยวิธีการจัดปัดเป่าสิ่งร้าย ตามความเชื่อที่เกิดจากการกระทำของวัตถุหรือภูตผีมารังควาน

นอกจากนี้อาจแบ่งประเภทเป็น พิธีกรรมของบุคคล พิธีกรรมของหมู่คณะหรือชุมชน ซึ่งจะกระทำแตกต่างกันตามฐานะของบุคคลและของหมู่คณะ

สรุปได้ว่า ประเพณีและพิธีกรรมเป็นวัฒนธรรมของสังคม มีการประพฤติปฏิบัติตามแบบแผนที่กำหนดตามความคิด ความรู้ ความรู้สึก ตลอดจนค่านิยมของสังคมที่เห็นว่าเป็นสิ่งดี ควรกระทำ เพื่อเสริมสร้างให้จิตใจมั่นคงและมีความสุขสบาย อันเป็นปัจจัยที่ส่งผลต่อการดำรงชีวิตและการประกอบกิจการประพฤติปฏิบัติตามประเพณี พิธีกรรมยังก่อให้เกิดความสมานฉันท์ของคนในสังคม สังคมมีความเป็นปึกแผ่นมั่นคงสามารถดำรงความเป็นเอกลักษณ์ที่สั่งสมและสืบต่อไปอีกช้านาน

2.2.3 ประเพณีและพิธีกรรมในเทศกาลต่าง ๆ

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ให้ความหมาย “เทศกาล” ว่าคราวสมัยที่กำหนดไว้เป็นประเพณี เพื่อทำบุญและการรื่นเริงในท้องถิ่น เช่น ตรุษ สงกรานต์ เข้าพรรษา เป็นต้น

1) ประเพณีและพิธีกรรมส่วนรวม คือ ประเพณี พิธีกรรมที่จัดขึ้นพร้อมกันโดยทั่วไป ทุกภาค ส่วนของสังคมไทย ส่วนใหญ่เป็นประเพณีที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาที่เป็นพื้นฐานทางสังคมไทย ได้แก่

- ประเพณีวันขึ้นปีใหม่สากล 1 มกราคม เริ่มปี พ.ศ.2584
- วันมาฆบูชา ตรงกับวันเพ็ญขึ้น 15 ค่ำเดือน 3 วันที่พระอรหันต์จำนวน 1,250 รูป มาประชุมกันโดยมิได้นัดหมาย
- วันสงกรานต์ วันขึ้นปีใหม่เดิม วันที่ 13, 14 และ 15 เมษายน
- วันวิสาขบูชา วันเพ็ญขึ้นเดือน 6 ตรงกับวันประสูติ ตรัสรู้ ปรีชาญาณ ขององค์สัมมาสัมพุทธเจ้า
- วันอาสาฬหบูชา ตรงกับวันเพ็ญขึ้น 15 ค่ำเดือน 8 (ปฐมเทศนา) ก่อนเข้าพรรษา 1 วัน
- วันเข้าพรรษา ตรงกับแรม 1 ค่ำเดือน 8 พระภิกษุจำพรรษาตลอดฤดูฝน 3 เดือน
- วันสารท (ทำบุญกลางปี) เป็นช่วงพืชผลไม้ให้ผลมีการทำข้าวทิพย์ (คະยาสารท)
- ทอดกฐิน (ทำบุญกลางปี) หลังจากออกพรรษาแล้ว โดยมีข้อกำหนดว่า แต่ละวัดจะรับกฐินได้เพียงปีละ 1 ครั้งเท่านั้น
- วันออกพรรษา ตรงกับ 15 ค่ำเดือน 11
- ประเพณีลอยกระทง ตรงกับวันเพ็ญขึ้น 15 ค่ำเดือน 12 เพื่อบูชาพระบรมสารีริกธาตุ ขอบคุณแม่น้ำคงคา และต้อนรับพระพุทธเจ้าเสด็จกลับจากโปรดพุทธมารดา
- ประเพณีเทศน์มหาชาติ การเทศน์เรื่องพระมหาวุฒีสันดรชาดก เป็นประเพณีที่จัดขึ้นในช่วงเวลาหลังออกพรรษา ประมาณ 3 เดือน เพื่อให้พ้นจากการทอดกฐินในช่วงเดือน 11, 12 และเดือนอ้าย
- ประเพณีทอดผ้าป่า ไม่ได้กำหนดเวลา จึงสามารถจัดได้ตลอดปี แต่พุทธศาสนิกที่นิยมจัดในช่วงออกพรรษา

2) ประเพณีและพิธีกรรมท้องถิ่น

ประเพณีท้องถิ่นเป็นประเพณีที่จัดขึ้นในแต่ละท้องถิ่น มีลักษณะเฉพาะซึ่งอาจจะแตกต่างกันไปโดยโครงสร้างทางสังคม และวัฒนธรรมของท้องถิ่นนั้น ๆ สามารถแบ่งประเพณีท้องถิ่นไทยตามภาคได้ 4 ภาค ได้แก่ ประเพณีท้องถิ่นภาคเหนือ ภาคกลาง ภาคอีสาน และภาคใต้ ซึ่งขอยกตัวอย่าง ประเพณี พิธีกรรม ที่มีลักษณะน่าสนใจ ดังนี้คือ :-

2.1) ประเพณีและพิธีกรรมท้องถิ่นภาคเหนือ

ภาคเหนือหรือล้านนามีประเพณีท้องถิ่นตามพื้นฐาน โครงสร้างที่มีหลากหลายกลุ่มวัฒนธรรม เช่น ชาวไทยลื้อ ไทยใหญ่ ชาวเขา เป็นต้น ตัวอย่างประเพณีที่เด่น ๆ ที่น่าสนใจ และเป็นที่ยอมรับในหมู่คนเหนือ ได้แก่

ประเพณีสงกรานต์ หรือขึ้นปีใหม่ เริ่มตั้งแต่วันที่ 13-15 เมษายน ในวันที่ 13 เมษายน เรียกว่าวัน “สังขารล่อง” มีการจุดประทัด ยิงปืนเพื่อขับไล่สิ่งที่เป็นเสนียดจัญไรให้ตามไปกับปีเก่า ชาวบ้านทำความสะอาดบ้าน เครื่องใช้เครื่องนุ่งห่ม อาบน้ำชำระร่างกาย แต่งกายด้วยเสื้อผ้าใหม่

- วันที่ 14 เมษายน เรียกว่า “วันเนา” วันนี้เป็นวันที่ชาวบ้านจะตื่นขึ้นแต่เช้า จัดทำอาหารมาปรุงเพื่อนำไปถวายพระภิกษุและอุทิศส่วนกุศลญาติพี่น้องที่ล่วงลับ ตกเย็นขนทรายเข้าวัดเพื่อก่อพระเจดีย์ทรายที่วัด มีการรดน้ำสาคน้ำกิน

- วันที่ 15 เมษายน เรียกว่า “พญาวัน” ตอนเช้านำอาหารไปทำบุญที่วัด พอสายก็เอาไม้ไปค้ำต้นโพธิ์ เป็นนิมิตหมายว่าได้ค้ำจุนพระพุทธศาสนาให้สืบทอดต่อไป ฟังเทศน์ ปล่อยนก ปล่อยปลา สรงน้ำพระพุทธรูป และพระเจดีย์ที่วัด เมื่อเสร็จพิธีทางวัดก็เริ่มพิธีทางบ้าน คือการไปดำหัวผู้ใหญ่ที่เคารพในครอบครัว ครูอาจารย์และผู้มีพระคุณตั้งแต่วันที่ 15 จนถึงเดือนเมษายน การรดน้ำดำหัวเป็นประเพณีในการแสดงออกถึงความกตัญญูตวกตเวทียของผู้เฒ่าและขอพรจากผู้ใหญ่ เพื่อความเป็นสิริมงคลต่อตนเอง

ประเพณีเลี้ยงขันโตก ประเพณีรับประทานอาหารด้วยขันโตกซึ่งเป็นภาชนะของชาวเหนือ ขันโตกทำจากไม้สักนำมาดัดทำเชิงหรือตีนเชิง ลงรัก ลงชาด การจัดงานต้องหาบริเวณให้เพียงพอกับจำนวนแขกที่เชิญ ซึ่งนอกจากจะใช้สำหรับรับประทานอาหารแล้ว ต้องมีที่สำหรับแสดงมหรสพด้วย

สถานที่จัดประเพณีเลี้ยงขันโตก

- ทำริ้วพิธีในการสมโภช ตกแต่งด้วยต้นกล้วยต้นอ้อย ปักโดยรอบบริเวณงานมีการตกแต่งด้วยโคมไฟ เทียนไข ภายในปูเสื่อจนเต็มเพื่อให้แขกเข้ามานั่งและชมการละเล่นรวมทั้งรับประทานอาหาร

- อาหารสำหรับขันโตก ได้แก่ ข้าวหนึ่ง ข้าวเหนียวใส่กล່อง แกงอ่อม แกงฮังเล ใส่อั่ว แคมหมู น้ำพริกอ่อน เนื้อเค็ม หรือ หมูเค็มทอดหรือย่าง ผัก อาหารเหล่านี้ดักใส่ถ้วยในขันโตก ของหวานได้แก่ ขนมจอก ขนมเทียน

การละเล่นในงานเลี้ยงขันโตก

การละเล่นเป็นการแสดงศิลปะพื้นเมือง เช่น ฟ้อนเล็บ ฟ้อนเทียน ฟ้อนดาบ เป็นต้น การแห่ขันโตกเข้าขบวน แขกที่ถูกเชิญเข้าสู่บริเวณพิธี เจ้าภาพจะนำพวงมาลัยคล้องคอแขกทุกคน เมื่อดนตรีขึ้นก็เริ่มฟ้อนรำ นำขบวน ขันโตกเอก กล່องข้าวใหญ่ขันโตกโท ขันโตกเล็ก ตามเป็นแถว แขกที่มานั่งคอยชมปรบมือ

ให้ระยะจนกว่าขัน โตกเอกจะถึงแขกผู้เป็นประธานนั่ง จึงหยุดฟ้อน จากนั้นนำขัน โตกไปวางไว้ตามจุดแล้ว เชิญรับประทานได้ การแสดงบนเวทีให้แขกได้ชมกัน เช่น ฟ้อนน้อยใจยา ฟ้อนชาวเขา ฟ้อนเล็บ เป็นต้น

ประเพณีเลี้ยงขัน โตกหรือขัน โตกดินเนอร์เป็นการเชิญแขกมารับประทานอาหารแบบพื้นเมืองของ ชาวล้านนา มีการแสดงและการละเล่นประกอบ เพื่อสร้างบรรยากาศตามประเพณีของท้องถิ่นภาคเหนือ

งานประเพณีปอยหลวง นิยมทำในเดือน 5, 6, 7 และ 8 เป็นการทำบุญฉลองงานใหญ่ เช่น ฉลอง โบสถ์ วิหาร พระเจดีย์ มีการเตรียมงานล่วงหน้าหลายวัน ใน 3-7 วัน

งานประเพณีปอยน้อย หรือปอยบวชลูกแก้ว (การบวชเณร) มีงาน 2 วัน ประเพณีปอยน้อยเป็นของ จังหวัดแม่ฮ่องสอน

ปอยเข้าสงฆ์ คือการทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้แก่ผู้ตายจากการคลอดบุตร ซึ่งถือว่ามิบาปกรรมมาก

ประเพณีสงฆ์บูชาพระธาตุ ในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 6 (พฤษภาคม) มีความคล้ายคลึงกันทั่วไปทั้ง ภาคเหนือยกเว้นประเพณีสงฆ์บูชาพระธาตุหริภุญไชยต้องมีน้ำพระราชทานสำหรับสงฆ์บูชา น้ำ พระราชทานนี้นำมาจากบ่อน้ำโบราณที่บนดอย ซึ่งประชาชนถือว่าเป็นน้ำศักดิ์สิทธิ์

ประเพณีบูชาอินทนิล (จังหวัดเชียงใหม่) เป็นประเพณีไหว้หลักเมืองเพื่อความเป็นสิริมงคล จะช่วยให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล ซึ่งจะจัดขึ้นในช่วงเดือน 8-9

ประเพณียี่เป็ง จังหวัดเชียงใหม่ มีการปล่อยลอยโคม มีการจุดประทัด ดอกไม้ไฟ งานจัดขึ้น 3 วัน คือวันขึ้น 14 ค่ำ ลอยโคมบูชาพระธาตุจุฬามณี จุดประทัดดอกไม้ไฟ วัน 15 ค่ำ เป็นวันที่ทุกบ้านจุดประทัดปี โคมไฟ ทำบุญ ฟังเทศน์ ตกแต่งบ้านด้วยต้นไม้อ้อย ดอกไม้ตามวัดประดับด้วยโคมไฟ

ประเพณีตั้งธรรมหลวง การฟังเทศน์มหาชาติภาคเหนือจัดในวันเพ็ญเดือน 12 เดือนอ้าย

2.2) ประเพณีท้องถิ่นภาคกลาง

สำหรับงานประเพณี และเทศกาลของภาคกลาง ส่วนมากจะเหมือนกับประเพณีและพิธีกรรมส่วน ร่วมมีบางส่วนที่แยกตามประเพณี พิธีกรรม ความเชื่อของแต่ละจังหวัด ถึงแม้ว่าจะเป็นเทศกาลของแต่ละ จังหวัด แต่ก็จะมีประชาชนของภาคกลางโดยทั่วไปเข้าร่วมด้วย เช่น เทศกาลนมัสการพระพุทธรูป เทศ กาลพระนครคีรี เป็นต้น ประเพณีที่สำคัญที่จะนำมากล่าวไว้ในที่นี้ ได้แก่

- เทศกาลแห่งมังกรและสิงโตทอง จังหวัดนครสวรรค์
- เทศกาลอนุสรณ์สถาน รัชกาลที่ 2 จังหวัดสมุทรสงคราม
- เทศกาลพระนครคีรี จังหวัดเพชรบุรี
- เทศกาลนมัสการพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี
- เทศกาลพระนารายณ์มหาราช จังหวัดลพบุรี

- เทศกาลหุ่นฟางนก จังหวัดชัยนาท
- ลอยกระทง
- รับบัว บางพลี
- แห่หลวงพ่โต ทางน้ำ
- แข่งเรือภาคกลาง
- ฯลฯ

2.3) ประเพณีและพิธีกรรมท้องถิ่นภาคอีสาน

อีสานหรือภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีขนาดพื้นที่กว้างใหญ่ประมาณ 1 ใน 3 ของประเทศ อีสานในอดีตซึมซับหลักฐานทางโบราณคดีมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ผ่านยุคทวารวดี พบสิ่งก่อสร้างโบราณวัตถุสถานวัฒนธรรมขอมหรือเขมร ต่อมาในกลุ่มวัฒนธรรมไทย-ลาว ที่อพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งหนาแน่นจนเกิดเป็นบ้านเมืองสืบต่อมาถึงปัจจุบัน

ภาคอีสานมีประเพณีท้องถิ่นมีพิธีกรรมที่เรียกว่า งานบุญในรอบปีหรือที่เรียกว่า “ฮีตสิบสอง” หมายถึง จารีตประเพณีที่ปฏิบัติกันมาในสิบสองเดือนตามลำดับ ได้แก่

1. เดือนเจียง งานบุญเข้ากรรม ทำบุญให้แก่พระสงฆ์ที่อยู่ปริวาสกรรม
2. เดือนยี่ งานบุญคุณลาน คือการทำบุญข้าวเปลือกในลาน
3. เดือนสาม งานบุญข้าวจี ทำเพื่อถวายภิกษุสามเณรในวันมาฆบูชาหรือภายหลังทำนาเสร็จ
4. เดือนสี่ งานบุญเผาสุ การฟังเทศมหาชาติในวันเดียวถือว่าบุญกุศลมาก
5. เดือนห้า งานบุญสงกรานต์ เป็นการทำบุญเนื่องในวันขึ้นปีใหม่ 13-14 เมษายน
6. เดือนหก งานบุญบั้งไฟ เป็นงานบุญบูชาอารักษ์หลักเมืองและขอฝนต่อพญาแถน โดยมีความเชื่อว่าการทำบั้งไฟแล้วฝนจะตก ในงานนี้มีการประกวดแข่งขันบั้งไฟ
7. เดือนเจ็ด งานบุญซำระ งานบุญเพื่อชำระล้างสิ่งอัปมงคลและอาเพศร้ายทั้งหลาย และในโอกาสนี้มีการทำบุญหลักบ้าน หลักเมือง ผีปู่ตา ผีบรรพบุรุษและผีตาแฮก
8. เดือนแปด งานบุญเข้าพรรษา 15 ค่ำเดือน 8 มีการทำบุญเลี้ยงพระ เวียนเทียน
9. เดือนเก้า งานบุญข้าวประดับดิน เป็นการทำบุญอุทิศให้แก่ผู้ล่วงลับไปแล้วคล้ายกับประเพณีภาคใต้วันสารทหรือวันชิงเปรต
10. เดือนสิบ งานบุญข้าวสาก หมายถึง ข้าวสากกัตร
11. เดือนสิบเอ็ด งานบุญออกพรรษา มีการทำบุญ สวดมนต์ ฟังเทศน์ ฟังธรรม ตอนกลางคืนจุดได้ประทีป จุดโคมไฟ แห่ปราสาทผึ้งไปวัด บางแห่งมีพิธีไหลเรือไฟ ลอยกระทง

12. เดือนสิบสอง งานบุญกฐิน

2.4) ประเพณีท้องถิ่นภาคใต้

ภูมิประเทศภาคใต้ตั้งอยู่บนคาบสมุทรอินเดียน เป็นส่วนแผ่นดินยื่นออกไปเป็นแหลม ตั้งอยู่ระหว่างทะเลอันดามัน กับทะเลจีนใต้พื้นที่ มีหลายลักษณะคือมีที่ราบสำหรับปลูกข้าว มีป่าไม่มีภูเขา มีหาดทราย ชายทะเล มีทะเลสาบ เกาะแก่งทั้งขนาดใหญ่และขนาดเล็กงานประเพณีภาคใต้ที่สำคัญเป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไป เช่น

ประเพณีชักพระหรือลากพระ จัดขึ้นในเดือน 11 ตามความเชื่อว่ามีพระพุทธรูปองค์เสด็จกลับจากโปรดพุทธมารดาลงมายังมนุษย์โลกนั้นชาวเมืองมีความปิติยินดีในการเสด็จกลับจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ของพระพุทธรูป ชาวเมืองต่างก็เตรียมถวายอาหารและชาวเมืองได้พากันไปที่ประทับของพระองค์ โดยทั่วไปใช้พระพุทธรูปปางอุ้มบาตร ถ้าห้องที่ใดใกล้น้ำก็ใช้แห่ทางเรือ วัดบางแห่งอยู่ห่างไกลแม่น้ำก็จะใช้รถลาก ประเพณีชักพระที่จัดงานยิ่งใหญ่มากที่สุดคือ จังหวัดสุราษฎร์ธานี

ประเพณีสารทเดือนสิบ ในท้องที่จังหวัดนครศรีธรรมราช ชุมพร และระนอง เรียกว่าวันรับส่งตายาย ซึ่งจัดขึ้นในเดือน 10 เป็นการทำบุญให้แก่ผู้ล่วงลับ โดยมีความเชื่อว่าญาติที่ตายไปมีบาปจะเป็น “เปรต” และได้รับการปล่อยตัวจากพญายมให้มาพบญาติบนมนุษย์โลก ฝ่ายญาติจะนำอาหารไปทำบุญเพื่ออุทิศให้ผู้ล่วงลับ

ประเพณีแห่ผ้าขึ้นธาตุ ประเพณีนี้นิยมทำกันในจังหวัดนครศรีธรรมราช โดยชาวเมืองได้ร่วมมือกันบริจาคเงินตามกำลังศรัทธา ซื้อผ้ามาเย็บยาวนับพันหลาแล้วจัดกระบวนแห่ไปวัดพระธาตุวรมหาวิหาร เพื่อนำไปพันโอบรอบองค์เจดีย์พระบรมธาตุ ซึ่งจัดขึ้นในวันเพ็ญเดือนหก ประเพณีภาคใต้ นอกจากดังกล่าวแล้ว ยังมีประเพณีที่สำคัญอีกหลายอย่างอยู่ในแผนภูมิงานเทศกาลและประเพณีของภาคใต้ ซึ่งมีประเพณีอื่นๆ ที่สำคัญ เช่น

- งานแข่งโพนพระ จังหวัดพัทลุง แข่งขันตีตะ โพนในงานลากพระ
- งานประเพณีชักพระ จัดงานใหญ่จังหวัดสุราษฎร์ธานี งานจัดตรงกับวันออกพรรษา เดือน 11
- แห่ผ้าขึ้นธาตุ จังหวัดนครศรีธรรมราช ในวันมาฆบูชา วันวิสาขบูชา
- งานประเพณีปล่อยเต่า จังหวัดพังงา ท้ายเมือง และจังหวัดภูเก็ต
- งานเทศกาลพระเกียรติกรมหลวงชุมพร จังหวัดชุมพร
- งานแข่งขันนกเขาชวา จังหวัดยะลา และจังหวัดสตูล
- งานสมโภชเจ้าแม่ลิ้มกอเหนี่ยว จังหวัดปัตตานี
- งานโคมไฟพระจันทร์ หาดใหญ่ จังหวัดสงขลา

- งานส่งเสริมเทศกาลผลไม้ไทย-หาดใหญ่ เทศกาลกินเจ หมายถึงกินผักตามคนจีน มีความเชื่อว่ากินผักช่วยให้หายโรคหายภัย
- สารทเดือนสิบ (ชิงเปรต) วันรับตายายเป็นการทำบุญให้แก่ญาติผู้ล่วงลับไปแล้ว

2.2.4 ประเพณีเกี่ยวกับชีวิต

1) พิธีเกี่ยวกับการเกิด ถือเป็นเรื่องสำคัญและเป็นอันตรายที่สุดของหญิงผู้เป็นมารดา เพราะสังคมไทยในสมัยก่อนวิทยาการด้านการแพทย์ยังไม่เจริญ การคมนาคมยังไม่สะดวก ยารักษาโรคยังไม่เพียงพอ หมอทำคลอดเป็นหมอกลางบ้านหมอดำแขกก็หายากพิธีกรรมที่เกี่ยวกับการเกิดจึงขึ้นอยู่กับความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับการเกิด มี 3 ประการคือ

- ป้องกันอันตรายที่จะเกิดกับหญิงมีครรภ์
- เพื่อให้คลอดง่ายไม่เป็นอันตรายถึงแก่กรรม
- เพื่อปกป้องรักษาทารกที่คลอด

ด้วยเหตุ 3 ประการนี้แต่เดิมส่วนใหญ่ เป็นเรื่องป้องกันมิให้ผีร้าย ที่ถือว่าจะเข้ามารบกวนทำอันตรายแก่ทารกและมารดา จึงเกิดความเชื่อต่าง ๆ นานาขอยกตัวอย่างข้อห้ามคนตั้งครรภ์ในสมัยโบราณบางส่วน เช่น

- ห้ามหญิงมีครรภ์ไปเผาศพ หรือไปเยี่ยมคนไข้นักไม่ได้ จะทำให้เสียชีวิตและแสงทางใจ
- ห้ามตกปลาหรือฆ่าสัตว์ และห้ามกล่าวเท็จ
- ห้ามไปดูคนอื่นคลอดลูก เพราะจะทำให้เขาคลอดไม่ได้ เป็นต้น

พิธีกรรมเกี่ยวกับการเกิดในสมัยโบราณตั้งแต่ก่อนคลอด ตอนคลอดและหลังคลอด รวมทั้งการกำหนดอายุไฟ พิธีกรรมต่าง ๆ นี้ชาวไทยได้ยึดถือปฏิบัติกันมาแล้วก็ค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงแก้ไขให้เหมาะสมกับสภาพสังคมและสิ่งแวดล้อม ต่อมาด้านการแพทย์และสาธารณสุขที่ภูมิปัญญาสากลโดยมีชาวต่างชาติเข้าช่วงในสมัยรัชกาลที่ 5 ทำให้เกิดการยอมรับวิทยาการใหม่เข้ามาแทนพิธีกรรมแบบเก่า พิธีกรรมแบบเดิมก็ค่อย ๆ หายไปในที่สุด

2) พิธีเกี่ยวกับการบวช เมื่อเด็กตัดจุกหรือ โคนจุกแล้วก็เริ่มให้เข้าศึกษาเล่าเรียนในสมัยโบราณเด็กชายไปเรียนหนังสือที่วัดถึงเกิดพิธีการบวชขึ้นเพื่อให้เด็กเป็นสามเณรและศึกษาเล่าเรียนกับพระที่วัด ส่วนเด็กหญิงจึงไม่มีพิธีรีตองเท่ากับเด็กชาย เพียงให้รู้หน้าที่ของแม่บ้านแม่เรือนที่ดีเท่านั้น เด็กชายเมื่อบวชเป็นสามเณรมีอายุครบ 20 ปีแล้วก็อุปสมบทเป็นพระภิกษุ

3) พิธีแต่งงาน เป็นการทำพิธีเพื่อให้ชายหญิงอยู่กินกันตามประเพณีเมื่อหญิงชายมีอายุมากพอสมควรที่จะมีคู่ครอง แยกเรือนออกไปประกอบอาชีพตามลำพัง ขั้นตอนการจัดพิธีแต่งงานโดยสังเขป

ทาบตาม เมื่อฝ่ายชายสนใจฝ่ายหญิง ฝ่ายชายจะให้คนที่สนิทสนมดีไปทาบตาม ผู้ที่จะไปทาบตามต้องมีศิลปะในการพูดชักจูงให้ฝ่ายหญิงเห็นดี เห็นงามด้วย เพราะการทาบตามเป็นการดูท่าทีและความสมัครใจของฝ่ายหญิงควร

การสู่ขอ เมื่อทั้งสองฝ่ายตกลงใจ ฝ่ายชายก็จะจัดการไปสู่ขอฝ่ายหญิงโดยฝ่ายชายจะจัด “เต่าแก่” ไปขอเพื่อตกลงนัดหมายเรื่องขันหมาก สิ้นสวดทองหมั้นกำหนดวันแต่งงาน

การหมั้น เมื่อสู่ขอแล้ว ผู้ใหญ่ฝ่ายหญิงจะเรียกสิ้นสวดทองหมั้น ซึ่งอาจเป็นเรือนหอ เรือกสวนไร่นา เงินทอง เครื่องประดับ เช่น แหวนเพชรตามที่ตกลงกัน

พิธีแต่งงาน ในสมัยโบราณนิยมจัดสองวันคือ วันสุกดิบ วันก่อนแต่งงานจริง เว้นแต่ในปัจจุบันรวบรัดทำพิธีในวันฤกษ์ดีในวันเดียว ฝ่ายชายจะนำผ้าไหว้และขันหมากไปยังบ้านเจ้าสาว ซึ่งมีทั้งขันหมากเอก และขันหมากโท โดยมีการแห่ขันหมากไปบ้านเจ้าสาวเพื่อเข้าพิธีการแต่งงานจากนั้นเป็นพิธีหลั่งน้ำพุทธมนต์เป็นขั้นตอนต่อไป

พิธีหลั่งน้ำพุทธมนต์ พิธีหลั่งน้ำพุทธมนต์ พิธีหลั่งน้ำพุทธมนต์หรือหลั่งน้ำสังข์เป็นพิธีเชิญท่านผู้ใหญ่มาเป็นประธานในงานนี้มีการคล้องพวงมาลัยให้คู่บ่าวสาว แล้วสวมมงคล จูณเจิมกระแจะที่หน้าผากและแล้วหลั่งน้ำสังข์ตามลำดับ ได้แก่ บิดา มารดา ญาติทั้งสองฝ่าย ต่อจากนั้นเป็นพิธีปูที่นอนและพิธีส่งตัว

พิธีปูที่นอน เมื่อได้ฤกษ์ดีฝ่ายเจ้าสาวจะจัดแจงปูที่นอนเตรียมไว้แล้วเชิญผู้ใหญ่ที่คุณลักษณะดีทั้งสามภรรยาทำพิธีปูที่นอนและอวยพรให้คู่บ่าวสาวอยู่เย็นเป็นสุขเหมือนฟักมีน้ำในดินหนักแน่นเหมือนศิลปะและมีความเจริญงอกงามเหมือนถั่วงา

พิธีส่งตัว พิธีส่งตัวเจ้าสาวให้แก่เจ้าบ่าวในเรือนหอโดยหาฤกษ์วันที่ดี เรียกว่า “วันเรียมหมอน” โดยผู้เริ่มพิธีโดยมารดาเจ้าสาวนำเจ้าสาวมาส่งให้แก่เจ้าบ่าวที่เรือนหอ และตั้งสอนให้เจ้าสาวมีความเคารพ และซื่อสัตย์ต่อสามีและอบรมเจ้าบ่าวให้เลี้ยงดูและปฏิบัติต่อภรรยาอย่างเหมาะสมกับหน้าที่ของสามี ขั้นตอนนี้เป็นขั้นตอนสุดท้าย

4) **พิธีเกี่ยวกับงานศพ** การเกิดแก่เจ็บตายในเรื่องธรรมดาของสัตว์โลก การตายโดยไม่มีใครสามารถหลีกเลี่ยง คนที่อยู่ข้างหลังก็จะจัดการทำพิธีต่าง ๆ ให้แก่ศพ เช่น นำศพไปฝังหรือเผาตามประเพณี โดยมีขั้นตอน โดยสังเขปดังนี้

- การอาบน้ำศพ เป็นการชำระศพให้สะอาด เพื่อให้ผู้ตายไปสู่ภพอื่นในลักษณะที่สะอาดหมดจด
- การแต่งตัวศพ มีขั้นตอนใหญ่ดังนี้ หวีผม นุ่มผ้าสวมเสื้อศพและรดน้ำศพ

- การตั้งศพ สวดศพ การนำศพออกจากเรือน วันเผาศพ
- การไว้ทุกข์ ประเพณีการไว้ทุกข์เป็นการแสดงถึง ความโศกเศร้าอาลัยรักผู้ที่จากไป

2.3 แนวคิดเกี่ยวกับการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม

สังคมมนุษย์นั้นไม่ได้อยู่ในสภาพที่หยุดนิ่ง หากแต่ละเคลื่อนไหวตลอดเวลา ดังนั้นแนวโน้มโดยทั่วไปของสังคมจึงอยู่ในสภาพที่จะเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมอย่างน้อยมีด้วยกัน 2 ระดับ คือ 1) ระดับกลุ่มคนย่อย ๆ เป็นการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของกลุ่มคนบางกลุ่ม ซึ่งการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมกลุ่มอาจนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทัศนคติและนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของสังคมได้ และ 2) ระดับสถาบันหรือระดับองค์การ การเปลี่ยนแปลงระดับนี้เกิดจากการเปลี่ยนแปลงในสถาบันครอบครัว สถาบันทางเศรษฐกิจหรือสถาบันการเมืองและการปกครอง เป็นต้น และการเปลี่ยนแปลงในระดับนี้จะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้างของสังคมได้เช่นเดียวกัน ปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมก็คือการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม

การแพร่กระจายทางวัฒนธรรม หมายถึง การที่วัฒนธรรมจากสังคมหนึ่งกระจายไปสู่สังคมอื่น การเปลี่ยนแปลงทางสังคมส่วนใหญ่จะมาจากการแพร่กระจาย ตัวอย่างเช่น ในสังคมไทยได้รับเอาการแพร่กระจายของวัฒนธรรมตะวันตกในเรื่องเกี่ยวกับการแต่งกาย สวมเสื้อนอก ผูกเนคไท สวมกระโปรง สวมรองเท้าส้นสูง หรือการที่คนไทยรับเอาการแพร่กระจายทางวัฒนธรรมอินเดียในด้านพระพุทธศาสนา รับเอาค่านิยมในด้านความขยันอดทน การเอาประโยชน์จากคนอื่นจากวัฒนธรรมจีน เป็นต้น การแพร่กระจายทางวัฒนธรรมมีทั้งในด้านวัตถุและที่ไม่ใช่วัตถุ การที่วัฒนธรรมแตกต่างกันมาปะทะกันก็จะเกิดการเปรียบเทียบและวัฒนธรรมเด่นก็จะแผ่กระจายออกไปเมื่อคนส่วนใหญ่เห็นว่าดีก็จะรับเอามาปฏิบัติ โดยเฉพาะวัฒนธรรมทางด้านวัตถุนั้นง่ายกว่าวัฒนธรรมที่ไม่ใช่วัตถุ นอกจากนี้การสื่อสารการคมนาคมที่สะดวกรวดเร็วในปัจจุบันมีส่วนช่วยให้การแพร่กระจายเป็นไปอย่างรวดเร็วยิ่งขึ้น ปัจจัยที่ทำให้เกิดการแพร่กระจายของวัฒนธรรม ได้แก่ สภาพทางภูมิศาสตร์ ปัจจัยทางเศรษฐกิจ ปัจจัยทางสังคม และการคมนาคมขนส่งที่ดี

2.4 แนวคิดเกี่ยวกับการเรียนรู้ผ่านตัวแบบทางสังคม

แบนดูรา (Bandura, 1977, pp. 22-29) ได้กล่าวถึง กระบวนการการเรียนรู้ของมนุษย์ว่าประกอบด้วยกระบวนการที่ซับซ้อน โดยเฉพาะในเรื่องของพฤติกรรมซึ่งส่วนใหญ่แล้วเกิดขึ้นด้วยการเรียนรู้จากตัวแบบ การที่บุคคลได้เห็นพฤติกรรมที่แปลกใหม่จากผู้อื่น ช่วยชี้นำการกระทำของเขาได้และยัง

ช่วยประกันความผิดพลาดที่อาจเกิดจากการกระทำนั้น ๆ ด้วย การเล่นเกมคอมพิวเตอร์ผู้ที่ต้องการมีคะแนนสูง ๆ จะต้องดูวิธีการเล่นจากเพื่อนที่เก่งกว่า แล้วเรียนรู้ว่าเล่นอย่างไรให้ได้คะแนนสูงจากเพื่อน ซึ่งความสอดคล้องกับเบนคูราที่ว่า พื้นฐานของการเรียนรู้ได้มาจากการสังเกตที่เห็นการกระทำของคนอื่น ยิ่งเห็นทุก ๆ วัน ความรู้ที่ได้รับจะสะสมไว้และปรับปรุงไปเรื่อย ๆ โดยคนเราจะเลือกเฉพาะสิ่งที่มีผลดีเท่านั้น

เบนคูราได้เสนอว่า การเรียนรู้จากตัวแบบ (Learning Through Modeling) เห็นว่าคนเรามักเรียนรู้พฤติกรรมมาจากตัวแบบ โดยการสังเกตคนอื่น ๆ แล้วค่อยมาคิดว่าเราแสดงพฤติกรรมใหม่ ๆ อย่างไร แล้วจึงค่อยลงมือกระทำ คนเรามักเรียนรู้จากตัวแบบว่าทำอย่างไรแล้วจึงเลือกเอาแต่สิ่งที่ดี ๆ และเหมาะสมมาแสดงออก ซึ่งตัวแบบนี้มีอิทธิพลต่อการเรียนรู้โดยการทำหน้าที่เป็นการให้ข้อมูล เราจะพบแบบแนวทางในการแสดงพฤติกรรมที่เหมาะสม โดยมีกระบวนการสำคัญ 4 ประการ คือ

1) กระบวนการเอาใจใส่ (Attentional Process) การเรียนรู้จะไม่ได้มาจากการสังเกตที่ขาดความสนใจในลักษณะของตัวแบบนั้น ๆ ในกระบวนการนี้เป็นการกำหนดว่าจะเลือกสนใจอะไร ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการสังเกต ได้แก่ คุณสมบัติของตนเอง พฤติกรรมที่ตัวแบบแสดงออกในลักษณะปฏิสัมพันธ์ของตนเอง ประสบการณ์ในการสังเกต เป็นต้น

2) กระบวนการจดจำ (Retention Process) เป็นกระบวนการของความจำซึ่งเป็นการรวบรวมพฤติกรรมของตัวแบบที่สังเกตเห็นทุกครั้ง เพื่อใช้ในการวางรูปแบบที่แน่ชัดของพฤติกรรม การจดจำนี้จะกระทำในรูปของสัญลักษณ์ กระบวนการสร้างสัญลักษณ์อาจทำในรูปของ จิตนาการ หรือภาษา สัญลักษณ์ทางภาษาจะช่วยให้การเรียนรู้ด้วยการสังเกตและจดจำได้เร็วขึ้น

3) กระบวนการคัดลอกหรือการจำลองแบบ (Motor Reproduction Process) เป็นกระบวนการแปลงสัญลักษณ์ต่าง ๆ สู่การกระทำที่เหมาะสม กระบวนการนี้ขึ้นอยู่กับที่จะแยกการแสดงออกเป็น 4 ขั้นตอน คือ (1) การรวบรวมความรู้ (2) การริเริ่ม (3) การตรวจสอบ (4) การปรับปรุงให้ดีขึ้น การเรียนรู้จากสังเกตนั้นอยู่กับปัจจัยหลายประการ ได้แก่ ทักษะของผู้ที่ลอกเลียนแบบ ถ้าที่ลอกเลียนแบบมีความชำนาญก็เก็บรายละเอียดมาได้มาก และสามารถนำสิ่งที่เห็นนั้นมาผสมผสานสร้างเป็นพฤติกรรมใหม่ออกมา

4) กระบวนการจูงใจ (Motivational Processes) เป็นกระบวนการที่แสดงให้เห็นความแตกต่างระหว่างความรู้ที่ได้มา กับการแสดงออก เพราะคนเราจะไม่ทำทุกอย่างตามที่เห็นมา แต่ละเลือกทำแต่สิ่งที่เกิดผลดีเท่านั้น

จะเห็นได้ว่า การใช้สมุนไพรมตามวิถีชีวิตแบบไทยด้านวัฒนธรรม ประเพณีและพิธีกรรม เกี่ยวข้องโดยตรงกับการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม และการเรียนรู้ทางสังคมผ่านตัวแบบ จากบรรพบุรุษสู่ลูกหลาน

โดยการสอนโดยตรงหรือการเลียนแบบจากตัวแบบ เช่น การได้เห็นบิดามารดา ปู่ย่าตายายใส่ใบมะขามอ่อน หัวหอม ในน้ำที่ใช้อาบน้ำ สระผมเด็กอ่อนเพื่อไม่ให้เป็นหวัด เป็นต้น

2.5 ผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

สมทรง ณ นคร (สุกสิลป์) และคณะ, (2529 : บทคัดย่อ) ได้ศึกษาความรู้ ทักษะ และพฤติกรรมการใช้สมุนไพรรักษาโรคของชาวชนบทและบุคลากรสาธารณสุขภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พบว่า ชาวชนบททุกคนมีความรู้ว่ามีสมุนไพร คือ พืชที่นำมาใช้เป็นยารักษาโรคได้ ชาวชนบทส่วนใหญ่รู้จักพืชสมุนไพรหลายสิบชนิด หนึ่งในสามของชาวชนบทมีทัศนคติที่ดีต่อการใช้สมุนไพรรักษาโรค ในด้านพฤติกรรมการใช้สมุนไพรรักษาโรคของชาวชนบทนั้น ผลการศึกษาพบว่า ร้อยละ 72.9 เคยใช้สมุนไพรรักษาโรค และส่วนใหญ่หายจากโรค มะเกลือเป็นพืชสมุนไพรที่ชาวชนบทจำนวนมากที่สุดนำมาใช้เป็นยาถ่ายพยาธิ สำหรับเหตุผลหลักที่ชาวชนบทใช้สมุนไพรรักษาโรคคือ การเชื่อถือในสรรพคุณของสมุนไพรที่เคยใช้เป็นยารักษาโรคมานับแต่บรรพบุรุษ หมอแผนโบราณ และบิดามารดาเป็นบุคคลที่จะแนะนำชาวชนบทส่วนใหญ่ให้ใช้สมุนไพรรักษาโรค

ชัญญะ วงษ์วิภาค (อ้างใน กมลภรณ์ เสดลาดี, 2536 : 18) กล่าวถึงแนวคิดทางด้านนิเวศวิทยากับมานุษยวิทยาโภชนาการ ซึ่งศึกษาถึงโครงสร้างและการทำงานของธรรมชาติกับสิ่งมีชีวิต โดยมนุษย์เป็นสัตว์ชนิดหนึ่งที่มีการปรับตัวเข้ากับสิ่งแวดล้อม อาศัยวัฒนธรรมซึ่งเป็นสิ่งที่มนุษย์เรียนรู้ อบรมบ่มนิสัย และสืบทอดต่อ ๆ กันมา คัดแปลง และใช้สภาพแวดล้อมให้สอดคล้องกับความต้องการของตน ทั้งนี้มนุษย์จะเป็นฝ่ายกระทำต่อสิ่งแวดล้อม และสามารถควบคุมสิ่งแวดล้อม

กมลภรณ์ เสดลาดี (2536 : 97-98) ได้ศึกษาวัฒนธรรมความเชื่อเกี่ยวกับคุณค่าพืชผักพื้นบ้านภาคเหนือ พบว่า พืชผักพื้นบ้านนอกจากจะถูกใช้มาเป็นอาหารแล้ว พืชผักหลายชนิดจะถูกนำมาใช้เป็นยาบำบัดอาการเจ็บป่วยต่าง ๆ พืชผักที่นำมาใช้จะหาได้จากหมู่บ้าน โดยจะพบในบางบ้านที่ปลูกพืชไว้ บางบ้านแทบไม่มีเนื่องจากขยายพื้นที่เพื่อสร้างบ้าน ทำให้พืชผักถูกทำลายไป จากการสำรวจและสัมภาษณ์พบว่า มีการใช้พืชผักถึง 40 ชนิด พืชผักบางชนิดใช้เป็นยาสมุนไพรอย่างเดียว บางชนิดเป็นได้ทั้งอาหารและยา กลุ่มที่มีการใช้สมุนไพรมากที่สุด คือ หมอพื้นบ้าน รองลงมาเป็นผู้สูงอายุ ส่วนที่มีการใช้บ่อยๆ ประปรายมักเป็นวัยกลางคนลงมา การนำสมุนไพรมาใช้มักเป็นการเจ็บป่วยเพียงเล็กน้อย เช่น เป็นไข้ การเป็นผดผื่นคันและสมุนไพรมักนำมาใช้กับเด็ก ความนิยมในการใช้สมุนไพรยังมีอยู่สูงและยังพอหาได้ สมุนไพรหลายชนิดอยู่ในรูปของผักสดจิ้มลาบ ผักสดจิ้มส้มตำ

ในส่วนของการศึกษาวิจัยที่มีอิทธิพลต่อการลดลงและหมดไปของผักพื้นบ้าน พบว่ามาจากการเปลี่ยนแปลงทางด้านวิถีการผลิตทางการเกษตร การเพิ่มขึ้นของประชากร การสร้างถนน การเข้ามาของไฟฟ้า และการรับเอาวัฒนธรรมการรักษาแบบแผนตะวันตกจนละทิ้งสมุนไพร

สำหรับปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการดำรงอยู่ของผักพื้นบ้าน ได้แก่ การคงอยู่ของวัฒนธรรม ประเพณี และพิธีกรรมของท้องถิ่น การคงอยู่ของวัฒนธรรมการบริโภค และลักษณะเด่นในตัวผักพื้นบ้านเอง

วรารักษ์ ปั่นฉนวน และคณะ, (2538 : 1-5) ได้ศึกษาการสำรวจการใช้สมุนไพรของชาวเขา และการใช้สมุนไพรของชาวอีเก้อในจังหวัดเชียงราย โดยเลือกสถานที่ทำการสำรวจซึ่งพิจารณาจากหมู่บ้านชาวเขาที่อยู่ห่างไกลความเจริญ ที่ยังมีขนบธรรมเนียมประเพณีดั้งเดิมเหลืออยู่โดยเปรียบเทียบกับหมู่บ้านที่อยู่ใกล้ตัวเมืองมากกว่า ใช้การสัมภาษณ์หมอยาสมุนไพรหรือหมอผีประจำหมู่บ้าน บันทึกข้อมูลและเก็บพืชตัวอย่างชนิดละ 3 ตัว พบว่า ชาวเขายังคงรักษาขนบธรรมเนียมประเพณีและวิถีชีวิตแตกต่างกับคนกลุ่มใหญ่ของประเทศ มักอาศัยอยู่หนาแน่นในพื้นที่ที่การคมนาคมยังไม่สะดวก ในเขตจังหวัดภาคเหนือ คือ เชียงใหม่ ตาก แม่ฮ่องสอน เชียงราย และน่าน นิยมปลูกผักบนที่สูง มีหัวหน้าหมู่บ้าน หมอผี กลุ่มผู้อาวุโส เป็นผู้ที่มีอิทธิพลต่อชุมชนชาวเขามาก เมื่อเจ็บป่วยต้องทำพิธีขับไล่หรือเซ่นไหว้ โดยมีผู้ประกอบพิธีคือ หมอผีหรือผู้นำทางศาสนา โดยมีการใช้สมุนไพรควบคู่ไปด้วย

การใช้สมุนไพรของชาวเขามีมาช้านาน โดยอาศัยความรู้ ประสบการณ์ที่สืบทอดกันมาตั้งแต่อดีต ปัจจุบันใช้ลดลงไปบ้าง เนื่องจากการลดลงของพื้นที่ป่าและสมุนไพร การล้มตายของผู้รู้และนิยมใช้ยาแผนปัจจุบันซึ่งสะดวก ราคาถูกกว่าในสมุนไพรบางชนิดที่ยาแผนปัจจุบันรักษาไม่หาย ซึ่งความรู้เหล่านี้กำลังลดลงเรื่อย ๆ และอาจสูญหายไปที่สุดในที่สุด นอกจากนี้ยังมีการนำสมุนไพรบางชนิดมาใช้รักษาอาการผิดปกติที่เกิดจากการถูกทำคุณไสยต่าง ๆ

เมฆ จันทน์ประยูร (อ้างในมูลนิธิการแพทย์แผนไทย, 2545 : 97) ได้รวบรวมผักพื้นบ้านของไทยไว้ในหนังสือเรื่อง ผักพื้นบ้านเคล็ดลับของคนอายุยืน โดยเป็นการรวบรวมผักพื้นบ้านของไทยที่ยังบริโภคกันอย่างแพร่หลายในแต่ละท้องถิ่น และเสนอให้เห็นบทบาทของผักพื้นบ้านที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมท้องถิ่น คติความเชื่อ บทบาททางอาหาร บทบาททางยา สารความรู้ทางพฤกษศาสตร์ ตลอดจนเกร็ดความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาดั้งเดิมอันทรงคุณค่าของบรรพชนไทย

ผักพื้นบ้านที่รวบรวมไว้ ประกอบด้วย กระเพรา โหระพา แมงลัก ตะไคร้ สะระแหน่ กระถิน ข่า ชะพลู ตำลึง พักทอง มะกรูด มะเขือพวง พริกไทย กล้ายน้ำว่า สะตอ ถั่วพู ผักปลัง ชะอม ผักขม

มาโนช วาฆานนท์ และเพ็ญญา ทรัพย์เจริญ, (2540) ได้ทำการรวบรวมผักพื้นบ้าน ไว้ในหนังสือ ผักพื้นบ้าน : ความหมายและภูมิปัญญาของสามัญชนไทย ทั้งสิ้น 100 ชนิด โดยรวบรวมชื่อวิทยาศาสตร์ ชื่อวงศ์ ชื่อพื้นบ้าน ลักษณะทางพฤกษศาสตร์ การเพาะปลูกและการขยายพันธุ์ ประโยชน์ทางยา ประโยชน์ทางอาหาร ตัวอย่างการนำไปประกอบอาหาร และวิธีการปรุงเป็นอาหาร อีกทั้งรสและประโยชน์ต่อสุขภาพ และสรุปว่า ผักพื้นบ้านเป็นทรัพยากรทางธรรมชาติที่มีคุณค่ายิ่งของชาวไทย และผักพื้นบ้านยังช่วยสร้างความสมดุลให้กับองค์ประกอบธาตุ 4 ของร่างกาย ซึ่งนับเป็นภูมิปัญญาไทยของบรรพชนที่สืบเนื่องจนปัจจุบัน และน่าจะสนับสนุนให้คนไทยรุ่นใหม่เรียนรู้และเก็บรักษาประสบการณ์จากคนรุ่นเก่า ตลอดจนส่งเสริมการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรผักพื้นบ้าน ซึ่งจะส่งผลดีต่อวัฒนธรรม นิเวศวิทยา และสุขภาพของชาวไทย

เสถียร ฉันทะ (2543) ทำการวิจัยเรื่อง ภูมิปัญญาท้องถิ่นกับการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพพืชสมุนไพร : กรณีศึกษาในวิถีชีวิตชุมชนไทยลื้อ จังหวัดเชียงราย ผลการศึกษาพบว่า 1) ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นชุดขององค์ความรู้ที่พัฒนาขึ้นในบริบททางกายภาพ สังคมและวัฒนธรรมของการปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติและสิ่งที่เหนือธรรมชาติ ประการที่ 2 สะท้อนให้เห็นถึงองค์ความรู้ที่เป็นความรู้เชิงเทคนิคกับการจัดการทรัพยากรกับความหลากหลายทางชีวภาพ พืชสมุนไพรภูมิปัญญาท้องถิ่นดังกล่าวมีการเรียนรู้การถ่ายทอดและการปรับตัวท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงทางสังคม โดยผ่านครอบครัว เครือญาติ และหอพื้นบ้านของชุมชนที่มีการใช้ประโยชน์ การอนุรักษ์ฟื้นฟูพืชสมุนไพรตามระบบนิเวศ และนำไปสู่การดำรงไว้ซึ่งความหลากหลายทางชีวภาพพืชสมุนไพรอยู่ 2 ระดับ คือ (1) ระดับครอบครัวและเครือญาติ (2) ระดับชุมชน ผลการศึกษาข้อที่ 2) อิทธิพลของปัจจัยที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงภูมิปัญญาท้องถิ่นกับการจัดการความหลากหลายชีวภาพพืชสมุนไพรนั้น พบว่า อิทธิพลของวัฒนธรรมชุมชนระบบการผลิตแผนใหม่ (การเกษตรเชิงเดี่ยว คือ การปลูกพืชชนิดเดียวในปริมาณมากเพื่อการค้าในภาคอุตสาหกรรม การเกษตรและระบบการแพทย์สมัยใหม่ มีผลกระทบต่อภูมิปัญญาท้องถิ่นและมีผลต่อการลดลงของความหลากหลายทางชีวภาพสมุนไพร

นโยบายของภาครัฐที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย

กรมทรัพย์สินทางปัญญา กระทรวงพาณิชย์ ดำเนินการจัดระบบฐานข้อมูลภูมิปัญญาท้องถิ่นไว้ โดยให้ความหมายของภูมิปัญญาไทย คือ องค์ความรู้ของกลุ่มบุคคลท้องถิ่น และรวมถึงงานศิลปวัฒนธรรมพื้นบ้านที่มีอยู่ในประเทศไทย แบ่งออก เป็น 2 ประเภท ดังนี้

1. ภูมิปัญญาฯ ประเภทองค์ความรู้ของกลุ่มบุคคลท้องถิ่น เช่น การผลิตอาหารและเครื่องดื่ม การผลิตผลิตภัณฑ์จากสมุนไพร การผลิตผลิตภัณฑ์จากวัสดุเหลือใช้ และการผลิตผลิตภัณฑ์จากไม้ หิน โลหะ แก้ว เซรามิก ดินเผา เครื่องหนัง และอื่น ๆ

2. ภูมิปัญญาฯ ประเภทงานศิลปวัฒนธรรมพื้นบ้าน เช่น เรื่องเล่าพื้นบ้าน กวีนิพนธ์พื้นบ้าน ปริศนา พื้นบ้าน เพลงพื้นบ้าน คนตรีพื้นบ้าน การฟ้อนรำพื้นบ้าน ละครพื้นบ้าน จิตกรรมพื้นบ้าน ประติมากรรมพื้นบ้าน หัตถกรรมพื้นบ้าน เครื่องแต่งกายพื้นบ้าน และสิ่งทอพื้นบ้าน

ข้อมูลภูมิปัญญาท้องถิ่นไทยที่ได้รับการจดทะเบียนแล้ว จะถูกรวบรวมไว้เป็นฐานข้อมูลสำหรับให้ประชาชนผู้สนใจได้ค้นหาข้อมูล หรือติดต่อกับผู้แจ้งข้อมูล เพื่อประโยชน์ในทางธุรกิจ อันเป็นการอนุรักษ์ และส่งเสริมภูมิปัญญาฯ ให้มีการนำไปใช้อย่างเกิดประโยชน์สูงสุดในเชิงพาณิชย์ นอกจากนี้ ผู้แจ้งข้อมูลภูมิปัญญาฯ อาจนำหนังสือรับรองที่ทางกรมทรัพย์สินทางปัญญาออกให้ไปแสดงต่อธนาคารหรือ สถาบันการเงินต่างๆ ที่เข้าร่วมโครงการแปลงทรัพย์สินทางปัญญาให้เป็นทุนกับกรมทรัพย์สินทางปัญญา เพื่อเป็นหลักประกันในการขอสินเชื่อหรือหลักประกันในการชำระหนี้กับธนาคาร หรือสถาบันการเงินนั้น

วัตถุประสงค์ในการรวบรวมและเผยแพร่ฐานข้อมูล

1. เพื่อให้ทราบว่าในปัจจุบัน มีหน่วยงานใดเก็บรวบรวมข้อมูล ด้านภูมิปัญญาท้องถิ่นสาขาใดไว้บ้าง เพื่อผู้สนใจสามารถติดต่อขอทราบข้อมูล ขออนุญาตนำไปพัฒนาต่อยอดหรือใช้ประโยชน์ภายใต้กฎหมายหรือแนวทางปฏิบัติของ หน่วยงานนั้น ๆ และเมื่อผู้ใดทำละเมิด หรือนำภูมิปัญญาท้องถิ่นของไทยไปจดทะเบียนจะทราบได้ว่าสามารถรวบรวมหลักฐาน เพื่อพิสูจน์สิทธิของไทยได้จากหน่วยงานใดบ้าง

2 เพื่อส่งเสริมให้คนไทยนำองค์ความรู้ดั้งเดิมของไทยมาพัฒนาต่อยอด ให้เกิดผลิตภัณฑ์ใหม่ ๆ นำมาขอรับการคุ้มครองทรัพย์สินทางปัญญา เพื่อสร้างรายได้ให้แก่คนไทย

3 เพื่อป้องกันไม่ให้เกิดการนำภูมิปัญญาท้องถิ่นของไทยซึ่งเป็นของส่วนรวม ไปจดทะเบียนทรัพย์สินทางปัญญาเป็นของบุคคลหนึ่งบุคคลใด

ภูมิหลังการดำเนินการรวบรวมระบบฐานข้อมูลภูมิปัญญาท้องถิ่นของไทย

1. การคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่น
2. กฎหมายคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่นของไทย ในปัจจุบัน
3. ปัญหาที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน
4. การดำเนินการ

1. การคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่น

(1) ภูมิปัญญาท้องถิ่น สามารถแบ่งเป็น 3 หมวด ได้แก่

- **องค์ความรู้ของชุมชนท้องถิ่น (Traditional Knowledge)** หมายถึง องค์ความรู้ วิธีการ ทักษะ นวัตกรรม แนวปฏิบัติ หรือการเรียนรู้ที่เป็นผลมาจากกิจกรรมทางปัญญาในรูปแบบดั้งเดิมของชุมชนท้องถิ่น มีการสืบทอดและพัฒนาจากรุ่นอดีตสู่รุ่นปัจจุบัน ผ่านกาล เวลา เช่น องค์ความรู้เกี่ยวกับการทำไวน์ กระชายดำ การทำมีดอรัญญิก การทอผ้าไหม เป็นต้น

- **การแสดงออกซึ่งศิลปวัฒนธรรมพื้นบ้าน (Expression of Folklore)** หมายถึง การแสดงออกซึ่งองค์ความรู้และวัฒนธรรมประเพณีพื้นบ้านที่แสดงถึงเอกลักษณ์ ทางวัฒนธรรมของชุมชน ซึ่งปรากฏหรือแสดงให้เห็นในรูปแบบต่างๆ เช่น การแสดงออกทางวาจา (เช่น ตำนาน กวีนิพนธ์ ปริศนา เรื่องเล่า) การแสดงออกทางดนตรี (เช่น เพลง ดนตรี) การแสดงออกทางกาย (เช่น การเต้น การแสดงละคร พิธีกรรม) การแสดงออกในสิ่งที่ยึดต้องได้ (เช่น งานศิลปะ รวมถึง ภาพวาด งานจิตรกรรม) เป็นต้น

- **ทรัพยากรพันธุกรรม (Genetic Resource)** หมายความรวมถึง ทรัพยากรพันธุกรรม สิ่งมีชีวิตหรือส่วนหนึ่งส่วนใดของสิ่งมีชีวิต หรือองค์ประกอบที่เกี่ยวกับสิ่งมีชีวิตของระบบนิเวศ ซึ่งมีประโยชน์หรือคุณค่าตามความเป็นจริงและตามศักยภาพ เช่น พืชสมุนไพรประจำท้องถิ่นที่สามารถนำมาผลิตยารักษาโรคต่าง ๆ ได้ เป็นต้น

(2) ในอดีตประเทศต่าง ๆ มุ่งส่งเสริมการสร้างนวัตกรรมใหม่ ให้การคุ้มครองการสร้างสรรค์ใหม่ และพัฒนาระบบทรัพย์สินทางปัญญาให้สอดคล้องกับการพัฒนาเทคโนโลยีที่เปลี่ยนแปลงไปในปัจจุบัน กรมทรัพย์สินทางปัญญาเล็งเห็นว่า องค์ความรู้ที่มีอยู่เดิมมักถูกนำไปใช้เป็นพื้นฐานในการพัฒนาเทคโนโลยีขั้น สูงอยู่เสมอ และไทยเป็นประเทศที่มีแหล่งความรู้ดั้งเดิมอยู่มาก อาทิ ความรู้ดั้งเดิมเกี่ยวกับสมุนไพรที่ใช้รักษาโรค การนวดเพื่อบำบัดความเจ็บป่วย ซึ่งมีใช้ในชีวิตประจำวันในบางชุมชน ตลอดจนพันธุ์พืชดั้งเดิมที่พบในไทยและสามารถนำไปพัฒนาเกิดพันธุ์ใหม่ เป็นต้น จึงมีนโยบายที่จะหันมาให้ความสำคัญกับการจัดระบบการคุ้มครองภูมิปัญญาดั้ง เดิมของไทยให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น ซึ่งขณะนี้อยู่ระหว่างดำเนินการเสนอ กฎหมายเพื่อการดังกล่าวต่อไป

2. กฎหมายคุ้มครองภูมิปัญญา ท้องถิ่นไทยในปัจจุบัน

ในปัจจุบัน ไทยไม่มีกฎหมายเฉพาะที่คุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่น แต่มีกฎหมายอยู่บางส่วนที่เป็นกฎหมายใกล้เคียง สามารถนำมาใช้เพื่อวัตถุประสงค์ในการคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่นบางสาขา ได้แก่

- พ.ร.บ.คุ้มครองพันธุ์พืช พ.ศ. 2542 อยู่ภายใต้การกำกับดูแลของกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ให้การคุ้มครองพันธุ์พืชพื้นเมืองเฉพาะถิ่น พันธุ์พืชพื้นเมืองทั่วไป และพันธุ์พืชใหม่

- พ.ร.บ.คุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก พ.ศ. 2542 อยู่ภายใต้การกำกับดูแลของกระทรวงสาธารณสุข ให้การคุ้มครองตำรับตำรายา สมุนไพร แหล่งอนุรักษ์สมุนไพร และภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย เป็นต้น

3. ปัญหาที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน

(1) ภูมิปัญญาของไทยถูกต่างชาตินำไปใช้ประโยชน์โดยไม่ได้ขออนุญาต เช่น มีการลักลอบ นำเอาสารพันธุกรรมพืชของไทยออกไปนอกประเทศเพื่อใช้ประโยชน์ หรือนำไปจดเป็นสิทธิบัตรในประเทศของตน

(2) ยังไม่มีความตกลงระหว่างประเทศที่วางมาตรฐานการคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่น ที่มีประสิทธิภาพ กฎหมายไทยสองฉบับ (พ.ร.บ.คุ้มครองพันธุ์พืช พ.ศ. 2542 พ.ร.บ.คุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก พ.ศ. 2542) มีผลบังคับใช้ในราชอาณาจักรเท่านั้น ไม่สามารถตามไปดำเนินคดีกับต่างชาติที่นำของไทยไปได้

(3) ฐานข้อมูลภูมิปัญญาท้องถิ่นของไทย กระจุกกระจายอยู่ที่หน่วยงานต่าง ๆ มีความซ้ำซ้อนคาบเกี่ยว และอยู่ในรูปแบบต่าง ๆ ทั้งที่เป็นเอกสาร และเป็นเพียงคำบอกเล่าที่ไม่มีการบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร

(4) ยังไม่มีหน่วยงานที่กำกับดูแลเรื่องการคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่นในภาพรวม แต่ละหน่วยงานดูแลเฉพาะเรื่องที่อยู่ในอำนาจหน้าที่ ทั้งนี้ เนื่องจากภูมิปัญญาท้องถิ่นมีขอบเขตกว้าง และข้อมูลแต่ละเรื่องเป็นเรื่องเทคนิคเฉพาะด้าน ต้องใช้ผู้ที่มีความรู้และประสบการณ์สูงในการทำความเข้าใจและรวบรวมฐานข้อมูล เมื่อมีปัญหาเกิดขึ้นมักประสบปัญหาในการพิสูจน์ว่าภูมิปัญญานั้น ๆ เป็นของไทย มีหลักฐานความเป็นมาอย่างไร เป็นต้น

4. การดำเนินการ

(1) ในขณะที่ยังไม่มีหน่วยงานที่กำกับดูแลเรื่องการคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่นใน ภาพรวมเมื่อมีประเด็นปัญหาเกิดขึ้น หน่วยงานที่เกี่ยวข้องทั้งภาครัฐและเอกชนจะประสาน งานแก้ไขปัญหาเป็นกรณี ๆ อย่างไม่ดี ในปัจจุบันมีการประสานงานกันอย่างใกล้ชิด มีการประชุมระหว่างหน่วยงานกันอย่างต่อเนื่อง

(2) ในช่วง 10 ปี ที่ผ่านมา กรมทรัพย์สินทางปัญญาและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องได้ร่วมกับประเทศกำลังพัฒนา อื่น ๆ ผลักดันการเจรจาจัดทำมาตรฐานระหว่างประเทศด้านการคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่น

ในเวทีต่าง ๆ เช่น องค์การการค้าโลก (World Trade Organization - WTO) องค์การทรัพย์สินทางปัญญาโลก (World Intellectual Property Organization - WIPO) ตลอดจนในการเจรจาสองฝ่ายกับประเทศคู่ค้าต่าง ๆ ทั้งนี้ เพื่อให้มีพันธกรณีระหว่างประเทศที่ชัดเจนให้ประเทศต่าง ๆ ที่ใช้ประโยชน์ในภูมิปัญญาของไทย คุ้มครองสิทธิในภูมิปัญญาท้องถิ่นของไทย

(3) เรียกร้องให้ประเทศที่ต้องการใช้ภูมิปัญญาของไทยมาทำสัญญา/ขออนุญาตจากไทยก่อน

(4) เฝ้าระวังไม่ให้มีการลักลอบนำออกไปนอกประเทศ ขอความร่วมมือจากประเทศต่าง ๆ ในการติดตามผู้ลักลอบนำออกไปใช้ประโยชน์

(5) ใช้กฎหมายทรัพย์สินทางปัญญาที่มีอยู่ เช่น ใช้กฎหมายคุ้มครองสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ ในการคุ้มครองบางแง่มุม เช่น ห้ามใช้ชื่อทางภูมิศาสตร์ของไทยไปเรียกสินค้าที่ผลิตจากประเทศอื่น เป็นต้น แต่กฎหมายสิ่งบ่งชี้ทางภูมิศาสตร์ก็ยังไม่สามารถคุ้มครองตัวองค์ความรู้ที่ใช้ในการผลิตสินค้าหรือบริการซึ่งเป็นหัวใจของภูมิปัญญาท้องถิ่นได้

(6) กรมทรัพย์สินทางปัญญาได้ร่วมกับหน่วยงานต่าง ๆ เช่น กระทรวงวัฒนธรรม กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม กระทรวงสาธารณสุข กระทรวงการต่างประเทศ กำหนดประเด็นที่จะนำไปร่างกฎหมายตามแนวนโยบายมาตรฐานการคุ้มครองที่อยู่ระหว่างจัดทำภายใต้ องค์การทรัพย์สินทางปัญญาโลก จัดประชุมระดมความคิดเห็นจากผู้เกี่ยวข้องทั้งภาครัฐ และเอกชน สมาคม ชมรมที่เป็นเจ้าของหรือเกี่ยวข้องกับภูมิปัญญาท้องถิ่นสาขาต่าง ๆ และมีแผน ที่จะเสนอร่างกฎหมายคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่นภายในปี พ.ศ. 2550 เป็นต้น

ระบบฐานข้อมูลภูมิปัญญาท้องถิ่นของไทย

กรมทรัพย์สินทางปัญญา ได้จัดประชุมหน่วยงานที่เกี่ยวข้องและจัดทำสรุปสถานะของฐานข้อมูลเบื้องต้นของไทยแบ่งออกเป็น 3 หมวดหลัก ดังนี้

- 1 องค์ความรู้ของชุมชนท้องถิ่น (Traditional Knowledge)
- 2 การแสดงออกซึ่งศิลปวัฒนธรรมพื้นบ้าน (Expression of Folklore)
- 3 ทรัพยากรพันธุกรรม (Genetic Resources)

1. องค์ความรู้ของชุมชนท้องถิ่น (Traditional Knowledge) แบ่งออกเป็น 4 สาขา ดังนี้

- (1) สาขาศิลปวัฒนธรรมพื้นบ้าน
- (2) สาขาอาหาร
- (3) สาขาการแพทย์แผน
- (4) สาขาเกษตร

(1) สาขาศิลปวัฒนธรรมพื้นบ้าน

กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก รวบรวมองค์ความรู้เกี่ยวกับการแพทย์แผนไทยที่มีความเกี่ยวข้องกับการแสดงออก ทางวัฒนธรรม เช่น การรำยาเพื่อรักษาโรค และรวบรวมบุคลากรภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย ได้แก่ แพทย์แผนไทย เกษัชกรแผนไทย หมอนวดไทย ผดุงครรภ์ไทย เป็นต้น ข้อมูลเพิ่มเติมที่ เว็บไซต์ www.dtam.moph.go.th โทรศัพท์ 02-5911095

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ รวบรวมข้อมูลด้านศิลปวัฒนธรรมพื้นบ้าน ได้แก่ การแสดงพื้นบ้านต่าง ๆ ช่างพื้นบ้าน เช่น ช่างจักสาน ช่างสลัก ช่างไม้ ช่างโลหะ หรือช่างหนัง รวมทั้งประเพณีต่าง ๆ เพื่อจัดทำแผนที่ประเพณีไทยในอนาคต เป็นต้น ข้อมูลเพิ่มเติมที่ เว็บไซต์ www.culture.go.th โทรศัพท์ 02-2470013 ต่อ 1410

กรมป่าไม้ มีการจัดกิจกรรมการศึกษาภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชน ซึ่งได้มีการจัดทำข้อมูลทางด้านหัตถกรรมด้วย ข้อมูลเพิ่มเติมที่ เว็บไซต์ www.forest.go.th โทรศัพท์ 02-3898363

(2) สาขาอาหาร

สำนักงานมาตรฐานผลิตภัณฑ์อุตสาหกรรม รวบรวมฐานข้อมูลเกี่ยวกับมาตรฐานของผลิตภัณฑ์อาหารหรือเครื่องดื่ม ที่ใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น หรือวัตถุดิบท้องถิ่นทำเป็นสินค้า ตามโครงการที่ได้รับมอบหมายจากคณะกรรมการอำนวยการหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์ ข้อมูลเพิ่มเติมที่ เว็บไซต์ www.tisi.go.th โทรศัพท์ 02-2023362-4

(3) สาขาการแพทย์แผนไทย

กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก รวบรวมฐานข้อมูลที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

1. บุคลากรด้านการแพทย์แผนไทย ได้แก่

- 1.1 แพทย์แผนไทย
- 1.2 เกษัชกรแผนไทย
- 1.3 หมอนวดไทย
- 1.4 ผดุงครรภ์ไทย
- 1.5 หมอพื้นบ้าน

2. ตำรับตำรายาไทย ที่ได้จากการศึกษารายละเอียดจากหอสมุดแห่งชาติและจากตำรายาแพทย์พื้นบ้าน ทั่วไป เพื่อประกาศให้เป็นตำรับตำรายาชาติ ตำรับตำรายาทั่วไป หรือตำรับตำรายาส่วนบุคคลในอนาคต

3. สมุนไพร มีการรวบรวมสมุนไพรเพื่อพัฒนาให้ได้มาตรฐาน ตามที่องค์การอาหารและยา กำหนด ข้อมูลเพิ่มเติมที่ เว็บไซต์ www.dtam.moph.go.th โทรศัพท์ 02-5911095

(4) สาขาเกษตร**กรมส่งเสริมการเกษตร**

รวบรวมฐานข้อมูลเกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ใช้ในการเกษตร ดังนี้

1. วิธีการเกี่ยวกับการเกษตร เช่น การป้องกันและการกำจัดศัตรูพืช
2. เครื่องมือเครื่องใช้ในการเกษตร

ข้อมูลเพิ่มเติมที่ เว็บไซต์ www.doae.go.th โทรศัพท์ 02-5793010

กรมวิชาการเกษตร

รวบรวมฐานข้อมูลเกี่ยวกับวิธีการเกษตรกรรม เช่น การนำภูมิปัญญาท้องถิ่นมาต่อยอดในการผลิตพืช ข้อมูลเพิ่มเติมที่ เว็บไซต์ <http://www.doa.go.th> โทรศัพท์ 02-9407214

2. การแสดงออกซึ่งศิลปวัฒนธรรมพื้นบ้าน (Expression of Folklore) แบ่งออกเป็น 5 สาขา ดังนี้

- (1) สาขานาฏกรรม
- (2) สาขาศิลปกรรม
- (3) สาขาดนตรีกรรม
- (4) สาขาหัตถกรรม
- (5) สาขาพิธีกรรม

(1) สาขานาฏกรรม**กรมศิลปากร**

รวบรวมฐานข้อมูลเกี่ยวกับ ท่ารำต่างๆ เป็นต้น ข้อมูลเพิ่มเติมที่ เว็บไซต์ www.finearts.go.th โทรศัพท์ 02-2261751

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ

รวบรวมฐานข้อมูลเกี่ยวกับการแสดงพื้นบ้าน การแสดงพื้นเมือง การระบำ รำ ฟ้อน เครื่องดนตรีที่ใช้ประกอบการแสดง หรือเพลงพื้นบ้าน เป็นต้น ข้อมูลเพิ่มเติมที่ เว็บไซต์ www.culture.go.th โทรศัพท์ 02-2470013 ต่อ 1410

(2) สาขาศิลปกรรม**กรมศิลปากร**

รวบรวมฐานข้อมูลเกี่ยวกับวรรณกรรม และภาษาประวัติศาสตร์ เป็นต้น ข้อมูลเพิ่มเติมที่ เว็บไซต์ www.finearts.go.th โทรศัพท์ 02-2261751

(3) สาขาคนตรีกรรม

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ รวบรวมฐานข้อมูลเกี่ยวกับเครื่องดนตรีที่ใช้ประกอบการแสดง หรือประกอบพิธีกรรมพื้นบ้าน และเพลงพื้นบ้าน เป็นต้น ข้อมูลเพิ่มเติมที่เว็บไซต์ www.culture.go.th โทรศัพท์ 02-2470013 ต่อ 1410

(4) สาขาหัตถกรรม

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ รวบรวมฐานข้อมูลเกี่ยวกับช่างพื้นบ้าน เช่น ช่างจักสาน ช่างแกะสลัก ช่างไม้ ช่างโลหะ หรือช่างหนัง เป็นต้น ข้อมูลเพิ่มเติมที่เว็บไซต์ <http://www.culture.go.th/> โทรศัพท์ 02-2470013 ต่อ 1410

(5) สาขาพิธีกรรม

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ รวบรวมฐานข้อมูลเกี่ยวกับพิธีกรรมพื้นบ้านต่างๆ เป็นต้น ข้อมูลเพิ่มเติมที่ เว็บไซต์ <http://www.culture.go.th/> โทรศัพท์ 02-2470013 ต่อ 1410

กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก

รวบรวมฐานข้อมูลเกี่ยวกับพิธีกรรมรักษาโรคพื้นบ้าน เช่น การรำบอผีฟ้า เป็นต้น ข้อมูลเพิ่มเติมที่ เว็บไซต์ <http://www.dtam.moph.go.th> โทรศัพท์ 02-5911095

3. ทรัพยากรพันธุกรรม (Genetic Resources) แบ่งออกเป็น 3 สาขา ดังนี้

- (1) สาขาพืช
- (2) สาขาพันธุ์สัตว์
- (3) สาขาจุลินทรีย์

(1) สาขาพืช กรมวิชาการเกษตร มีการจัดทำฐานข้อมูลเกี่ยวกับพันธุ์พืช ดังนี้

1. พันธุ์พืชใหม่
2. พันธุ์พืชพื้นเมืองเฉพาะถิ่น
3. พันธุ์พืชป่า สมุนไพร

ข้อมูลเพิ่มเติมที่ เว็บไซต์ www.biotech.or.th โทรศัพท์ 02-5646700

(2) สาขาพันธุ์สัตว์ กรมปศุสัตว์ รวบรวมคลังข้อมูลพันธุ์สัตว์ไทยไว้ใช้ประโยชน์ ภายใต้โครงการอนุรักษ์พันธุกรรมสัตว์พื้นเมือง คือการศึกษาสายพันธุ์สัตว์ของไทยเพื่อให้ได้สายพันธุ์ที่ดีที่สุด
ข้อมูลเพิ่มเติมที่ เว็บไซต์ www.dld.go.th โทรศัพท์ 02-6534450

สำนักนโยบายและแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

รวบรวมฐานข้อมูลทางด้านพันธุ์สัตว์ที่เกี่ยวกับความหลากหลายทางชีวภาพ

ข้อมูลเพิ่มเติมที่ เว็บไซต์ www.onep.go.th โทรศัพท์ 02-2656638

(3) สาขาจุลินทรีย์

ศูนย์พันธุวิศวกรรมและเทคโนโลยีชีวภาพแห่งชาติ รวบรวมฐานข้อมูลเกี่ยวกับจุลินทรีย์

ข้อมูลเพิ่มเติมที่ เว็บไซต์ www.biotech.or.th โทรศัพท์ 02-5646700

ข้อมูลภูมิปัญญาท้องถิ่นไทยที่ได้รับการจดทะเบียนแล้ว จะถูกรวบรวมไว้เป็นฐานข้อมูลสำหรับให้ประชาชนผู้สนใจได้ค้นหาข้อมูล หรือติดต่อกับผู้แจ้งข้อมูล เพื่อประโยชน์ในทางธุรกิจ อันเป็นการอนุรักษ์และส่งเสริมภูมิปัญญาฯ ให้มีการนำไปใช้อย่างเกิดประโยชน์สูงสุดในเชิงพาณิชย์ นอกจากนี้ ผู้แจ้งข้อมูลภูมิปัญญาฯ อาจนำหนังสือรับรองที่ทางกรมทรัพย์สินทางปัญญาออกให้ไปแสดงต่อธนาคารหรือ สถาบันการเงินต่างๆ ที่เข้าร่วมโครงการแปลงทรัพย์สินทางปัญญาให้เป็นทุนกับกรมทรัพย์สินทางปัญญา เพื่อเป็นหลักประกันในการขอสินเชื่อหรือหลักประกันในการชำระหนี้กับธนาคาร หรือสถาบันการเงินนั้น

วิถีไทย หมายถึง แนวทางการดำเนินชีวิตของคนไทยตั้งแต่เกิดจนตาย วิถีไทย จึงเป็นแหล่งรวมความรู้เรื่องสังคม วัฒนธรรม ความเป็นอยู่ ภูมิปัญญาของคนไทย การประเพณี ปฏิบัติ การศึกษาอบรม และการสืบทอดวัฒนธรรมจากอดีตจนถึงปัจจุบัน

วิถีไทย หมายถึง ลักษณะ 7 ประการ ดังต่อไปนี้

1. ขนบธรรมเนียมประเพณี
2. การละเล่นพื้นบ้าน รวมไปถึงละคร ระบำ การเล่นของเด็ก
3. ศิลปะ สถาปัตยกรรม และงานฝีมือ
4. นิทาน ตำนาน ประวัตินิทาน เพลง ภาษิต ปริศนาคำทาย ความเชื่อ โศลก ภาษา วรรณกรรม
5. งาน อาชีพ เครื่องมือทำมาหากิน
6. การท่องเที่ยว และพักผ่อนหย่อนใจ
7. อาหารและเครื่องนุ่งห่ม

การขอรับความคุ้มครองภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย

การยื่นคำขอแจ้งข้อมูล คำขอแก้ไขเปลี่ยนแปลง คำขอเพิกถอน คำขอรับใบแทน และคำขอตรวจค้นข้อมูลภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย ให้ใช้แบบคำขอได้ในเรื่องต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

1. คำขอแจ้งข้อมูลภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย
2. คำขอแก้ไขเปลี่ยนแปลงข้อมูลภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย
3. คำขอเพิกถอนข้อมูลภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย
4. คำขอรับใบแทนหนังสือรับรองการแจ้งข้อมูลภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย
5. คำขอตรวจค้นข้อมูลภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย

เอกสารที่ต้องยื่นในการแจ้งข้อมูลภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย

ให้ผู้ยื่นคำขอหรือตัวแทน ยื่นคำขอแจ้งข้อมูลตามแบบ ภป. 01 พร้อมเอกสารดังต่อไปนี้

1. สำเนาคำขอ จำนวน 1 ฉบับ
2. หนังสือมอบอำนาจพร้อมบัตรประจำตัวของผู้รับมอบอำนาจ (กรณีบุคคลธรรมดาหรือกลุ่มบุคคลที่มอบอำนาจให้ตัวแทนยื่นคำขอ)

3. สำเนาภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย คำบรรยาย ภาพถ่ายหรือสิ่งอื่นใดที่แสดงถึงภูมิปัญญาท้องถิ่นที่นำมาแจ้ง จำนวน 1 ชุด ค่าธรรมเนียมและค่าใช้จ่ายในการแจ้งข้อมูลภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย

การแจ้งข้อมูลภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย ไม่ต้องเสียค่าธรรมเนียมและค่าใช้จ่ายใดๆ ทั้งสิ้นสถานที่ยื่นคำขอแจ้งข้อมูลภูมิปัญญาท้องถิ่นไทย

- งานบริการประชาชน กรมทรัพย์สินทางปัญญา ชั้น 3 กระทรวงพาณิชย์ โทรศัพท์ 02- 5474636
- สำนักงานพาณิชย์จังหวัด หรือ
- โดยทางไปรษณีย์ลงทะเบียนตอบรับถึงอธิบดีกรมทรัพย์สินทางปัญญา

สถาบันการแพทย์แผนไทย

เนื่องจากระบบการแพทย์แผนปัจจุบันเพียงระบบเดียว ไม่สามารถแก้ปัญหาสุขภาพได้อย่างครอบคลุม จึงต้องการวิธีการที่หลากหลายในการแก้ปัญหาสุขภาพอนามัย โดยเฉพาะระบบการ แพทย์แผนไทยซึ่งเป็นภูมิปัญญาดั้งเดิมของสังคมไทย สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ สำนักงานนายกรัฐมนตรี ได้มีการวางแผนพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ การศึกษาและสาธารณสุขในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 7 โดยการส่งเสริมให้มีการดำเนินการพัฒนาภูมิปัญญาด้านการรักษาพยาบาลแบบพื้นบ้าน เช่น แพทย์แผนไทย สมุนไพรและการนวด ประสานเข้ากับระบบบริการสาธารณสุข และในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 ได้มีการสนับสนุนการพัฒนาเภสัชกรรมไทยและการแพทย์แผนไทยอย่างจริงจัง

ในปี 2532 กระทรวงสาธารณสุข โดยมติเห็นชอบของคณะรัฐมนตรีได้จัดตั้ง " ศูนย์ประสานงานการแพทย์และเภสัชกรรมไทย " ขึ้นเป็นองค์กรประสานงานการพัฒนาการแพทย์แผนไทย สังกัดสำนักปลัดกระทรวงสาธารณสุข แต่ด้วยความจำกัดของขนาดและโครงสร้างขององค์กร และความจำกัดทางด้านงบประมาณ ทำให้องค์กรมีอัตรารองรับการพัฒนาการแพทย์แผนไทยอย่างเต็มที่ ดังนั้น กระทรวงสาธารณสุขจึงได้จัดตั้ง "สถาบันการแพทย์แผนไทย" เป็นหน่วยงานระดับกอง สังกัดกรมการแพทย์ ตั้งแต่วันที่ 26 มีนาคม 2536 เพื่อเป็นศูนย์กลางการพัฒนา การประสานงาน การสนับสนุน และความร่วมมือด้านการแพทย์แผนไทย ต่อมาเมื่อพระราชบัญญัติคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย ได้มีการประกาศใช้ เมื่อวันที่ 29 พฤศจิกายน 2542 ซึ่งในมาตรา 12 ของพระราชบัญญัตินี้ได้กล่าว ได้ระบุให้มีสถาบันการแพทย์แผนไทย ในสำนักงานปลัดกระทรวง มีอำนาจหน้าที่ดำเนินการต่าง ๆ เกี่ยวกับการคุ้มครองและส่งเสริมการศึกษาอบรม การศึกษาวิจัย และพัฒนาภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยและสมุนไพร รับผิดชอบในงานธุรการและงานวิชาการของคณะกรรมการคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญา การแพทย์แผนไทย

ต่อมาในปี 2544 รัฐบาลมีนโยบาย ให้งานแพทย์แผนไทยเป็นนโยบายด้านสาธารณสุข ว่าด้วยการส่งเสริม และพัฒนาการจัดระบบองค์ความรู้และมาตรฐานด้านการแพทย์แผนไทย การแพทย์ทางเลือกสมุนไพร และสมุนไพรเพื่อนำไปใช้ในระบบบริการสุขภาพของรัฐอย่างมีคุณภาพและปลอดภัย ซึ่งสอดคล้องกับภารกิจหลัก 1 ใน 18 ภารกิจของกระทรวงสาธารณสุข อันจะนำไปสู่การพัฒนา ให้ประชาชนมีสุขภาพแข็งแรงทั้งร่างกายและจิตใจด้วยยุทธศาสตร์แห่งการพึ่งพาตนเอง นับเป็นนิมิตหมายที่ดีที่รัฐบาลทุกยุคทุกสมัยให้ความสำคัญ และมีการพัฒนางานการแพทย์แผนไทยอย่างต่อเนื่องมาโดยตลอด เมื่อวันที่ 5 มีนาคม 2545 รัฐบาลได้มีการปฏิรูปโครงสร้างบทบาทภารกิจ อัตรากำลังด้านการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือกขึ้น โดยโอนหน่วยงานสถาบันการแพทย์แผนไทย ศูนย์ความร่วมมือการแพทย์แผนไทย - จีน และศูนย์ประสานงานการแพทย์ทางเลือก มาสังกัด กรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก ที่ตั้งขึ้นใหม่ ตาม พ.ร.บ. ระเบียบบริหารราชการแผ่นดิน พ.ศ. 2545 และ พ.ร.บ. ปรับปรุง กระทรวง ทบวง กรม พ.ศ. 2545 (วันที่ 3 ตุลาคม 2545) และกฎกระทรวงแบ่งส่วนราชการกรมพัฒนาการแพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข (วันที่ 9 ตุลาคม 2545)

โดยเป็นองค์กรหลักในการพัฒนาการแพทย์แผนไทย และสมุนไพรเพื่อสร้างเสริมสุขภาพด้วยการพึ่งตนเองของประชาชน ทำหน้าที่พัฒนา ถ่ายทอดองค์ความรู้ ส่งเสริมและสนับสนุนการให้บริการการแพทย์แผนไทยและผลิตภัณฑ์สมุนไพร รวมทั้งคุ้มครองภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย โดยมีเป้าหมายคือ

1. พัฒนาและถ่ายทอดความรู้ให้ประชาชนสามารถพึ่งตนเองได้
2. ส่งเสริมและสนับสนุนการให้บริการการแพทย์แผนไทย และผลิตภัณฑ์สมุนไพรให้มีคุณภาพและได้มาตรฐาน

3. ภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยได้รับการคุ้มครองและสนับสนุน

นอกจากนี้ ยังได้รับมอบหมายให้มีอำนาจหน้าที่ในการปฏิบัติงาน ดังนี้

1. การวิจัยพัฒนาและถ่ายทอดองค์ความรู้และเทคโนโลยีด้านการแพทย์แผนไทย
 2. ส่งเสริมและสนับสนุนการให้บริการการแพทย์แผนไทยในสถานบริการสุขภาพ
 3. พัฒนาผลิตภัณฑ์และบริการทางการแพทย์แผนไทยให้มาตรฐานและแข่งขันได้
 4. พัฒนากฎหมาย คุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยและสมุนไพร
อำนาจหน้าที่ (ตามกฎหมายกระทรวง)
1. ศึกษาวิเคราะห์วิจัยและพัฒนาองค์ความรู้ด้านการแพทย์แผนไทย ยาแผนไทย และผลิตภัณฑ์จากสมุนไพร
 2. กำหนด พัฒนาคูณภาพ มาตรฐาน และเสนอแนะเกี่ยวกับการคุ้มครองผู้บริโภคด้านการแพทย์แผนไทย ยาแผนไทย และผลิตภัณฑ์จากสมุนไพร
 3. ส่งเสริมและสนับสนุนให้มีการให้บริการด้านการแพทย์แผนไทยในสถานบริการสุขภาพของภาครัฐและเอกชน
 4. รวบรวม อนุรักษ์ คุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทยและสมุนไพร
 5. ถ่ายทอดองค์ความรู้และเทคโนโลยีด้านการแพทย์แผนไทย ยาแผนไทย และผลิตภัณฑ์จากสมุนไพร
 6. รับผิดชอบในงานธุรการและงานวิชาการของคณะกรรมการคุ้มครองและส่งเสริมภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย
 7. ส่งเสริมและสนับสนุนการผลิตยาแผนไทยและผลิตภัณฑ์จากสมุนไพรให้ได้คุณภาพมาตรฐาน
 8. ปฏิบัติงานร่วมกับหรือสนับสนุนการปฏิบัติงานของหน่วยงานอื่นที่เกี่ยวข้องหรือได้รับมอบหมาย
- ฐานข้อมูลการให้บริการ มี 4 ด้าน คือ 1) สมุนไพรในสาธารณสุขมูลฐาน 2) ข้อมูลศูนย์วัตถุดิบด้านสมุนไพรไทย 3) ค้นข้อมูลงานวิจัยด้านการแพทย์แผนไทย 4) พิพธิภัณฑ์การแพทย์แผนไทยและสมุนไพร